

**Poliittisen, institutionaalisen ja sosiaalisen
luottamuksen faktorirakenteen invarianssi Suomen
ESS-aineistossa vuosina 2002–2023**

Sosiaalipolitiikka
pro gradu -tutkielma

Laatija:
Ilari Törönen

25.5.2026
Turku

Pro gradu -tutkielma

Oppiaine: Sosiaalipolitiikka

Tekijä: Ilari Törönen

Otsikko: Poliittisen, institutionaalisen ja sosiaalisen luottamuksen faktorirakenteen invarianssi Suomen ESS-aineistossa vuosina 2002–2023

Ohjaaja: Professori Heikki Ervasti

Sivumäärä: 42 sivua

Päivämäärä: 25.5.2026

Luottamus on keskeinen tekijä yhteiskunnan vakauden, demokratian toimivuuden ja talouskasvun kannalta. Se on yhteydessä myös kansalaisten osallisuuteen sekä yksilöiden onnellisuuteen, elämäntyytyväisyyteen ja hyvinvointiin. Sosiaalipolitiikan näkökulmasta luottamus muodostaa perustan hyvinvointivaltion toiminnalle, hyväksyttävyydelle ja legitimitetille. Kansalaisten on voitava luottaa esimerkiksi sosiaalietuusjärjestelmien hallinnon toimivuuteen, etuuksien oikeudenmukaiseen kohdentumiseen sekä siihen, että etuuksien käyttö tapahtuu sääntöjen mukaisesti.

Vertaileva luottamustutkimus nojaa laajasti kansainvälisiin kyselyaineistoihin, joista viime vuosikymmenten aikana tärkeimmäksi on noussut European Social Survey (ESS). ESS-aineistoissa sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus operationalisoidaan kolmen latenttifaktorin rakenteeksi. Viime vuosina näitä luottamuksen vakiintuneita mittareita on kuitenkin kritisoitu mahdollisista mittausinvarianssin puutteista eri ajankohtien ja väestöryhmien välillä sekä siitä, että empiirisessä tutkimuksessa usein sivuutetaan näiden kolmen luottamustyyppin vahva keskinäinen korrelaatio.

Tässä tutkielmassa tarkastelen poliittisen, institutionaalisen ja sosiaalisen luottamuksen faktorirakenteen invarianssia Suomen ESS-aineistossa vuosina 2002–2023. Testaan mittausinvarianssia eri ajankohtien (2004, 2012 ja 2023) sekä ikäryhmien (15–29-vuotiaat ja yli 30-vuotiaat) välillä konfirmatorisen faktorianalyysin avulla. Invarianssia testataan konfiguraalisella, metrisellä, skalaarisella ja tiukalla tasolla.

Tulokseni osoittavat, että luottamuksen mittarit Suomen ESS-aineistossa ovat invarianssin näkökulmasta vertailukelpoisia sekä eri ajankohtien että ikäryhmien välillä. Invarianssi toteutuu kaikilla testatuilla tasoilla. Lisäksi analyysi osoittaa, että sosiaalinen, poliittinen ja institutionaalinen luottamus muodostavat erilliset, mutta vahvasti korreloivat latenttifaktorit. Tutkielma tuottaa uutta tieteellistä tietoa, sillä luottamuksen mittausinvarianssia Suomen ESS-aineistossa ei ole aiemmin tarkasteltu systemaattisesti.

Suoritetun analyysin johtopäätös on, että luottamuksen mittarit Suomen ESS-aineistossa ovat sekä rakenteellisesti että empiirisesti luotettavia, mikä vahvistaa niiden käyttökelpoisuutta vertailevassa tutkimuksessa. Keskeinen metodologinen havainto on, ettei luottamuksen ulottuvuuksien välistä viime vuosikymmenten aikana voimistunutta yhteisvaihtelua tulisi sivuuttaa, sillä sen huomioiminen on olennaista oikeiden empiiristen johtopäätösten kannalta.

Avainsanat: luottamus, sosiaalinen luottamus, institutionaalinen luottamus, poliittinen luottamus, invarianssi, latenttirakenne, latenttifaktori, konfirmatorinen faktorianalyysi

Sisällysluettelo

1	Johdanto	4
2	Luottamus	7
2.1	Mitä luottamus on?	8
2.2	Kansalaisyhteiskunta- ja instituutiokeskeiset hypoteesit	12
2.3	Luottamuksen latenttirakenteen operationalisointi	15
2.4	Luottamusta yksilötasolla selittävät tekijät	18
3	Mittausinvarianssi	20
4	Tutkimusasetelma	22
4.1	Tutkimuskysymykset	22
4.2	Tutkimusaineisto	23
4.3	Tutkimusmenetelmät	24
4.4	Tekoälyn hyödyntäminen tutkielmassa	25
5	Tulokset	26
5.1	Yhteisvaihtelun huomiotta jättämisen ongelma	26
5.2	Yksifaktoristen latenttirakenteiden invarianssi	27
5.3	Korreloivien faktoreiden latenttirakenteen invarianssi	30
5.4	Monitasoisen latenttirakenteen invarianssi	32
6	Johtopäätökset	35
	Lähteet	39

1 Johdanto

Yhteiskuntatutkimuksessa valtio hahmotetaan usein yhteiskunnan institutionaaliseksi keskipisteeksi (Bjarnadóttir ym., 2025), mutta se ei ole ainoa sosiaalista järjestystä muovaava toimija. Kapitalismin nousun ja yhteiskuntajärjestysten murrukseen kytkeytyvä moderni yhteiskunta on lisännyt keskinäisriippuvuuksia yksilöiden, yhteisöjen ja instituutioiden välillä. Mikä tällaisessa monimutkaisessa verkostossa mahdollistaa sosiaalisen järjestyksen ja yhteistyön? Laajasti jaetun näkemyksen mukaan keskeinen vastaus on luottamus (Ervasti ym., 2019; Norris, 2022, s. 3).

Luottamuksesta hyötyvät niin yksilöt, yhteisöt kuin yhteiskunta. Se on yhdistetty yhteiskunnan vakauteen ja demokratian toimivuuteen (Nannestad ym., 2014). Luottamuksen on esitetty edistävän talouskasvua (Bjørnskov, 2009; Knack & Keefer, 1997), ja korkean luottamuksen maissa kansalaiset myös osallistuvat aktiivisesti yhteisölliseen ja yhteiskunnalliseen toimintaan (Brehm & Rahn, 1997; Putnam, 1993, 2000/2020). Tutkimusnäyttö osoittaa myös yhteyden luottamuksen sekä yksilötason onnellisuuden, elämäntyytyväisyyden ja hyvinvoinnin välillä (ks. esim. Ervasti ym., 2019).

Korkea luottamus on monin tavoin yhteiskunnan toimivuuden edellytys. Sosiaalipolitiikan näkökulmasta riittävä luottamus on välttämätöntä, sillä yhteiskunta voidaan ymmärtää yhteisten asioiden hoitamisen institutionalisoituna järjestelmänä. Julkisten palvelujen tuottaminen, sosiaalisten riskien hallinta ja heikoimmassa asemassa olevien hyvinvoinnin turvaaminen edellyttävät luottamusta sekä toisiin ihmisiin että julkisiin instituutioihin. Esimerkiksi verotuksen legitimitetti heikkenisi nopeasti, elleivät kansalaiset voisi luottaa sekä muiden maksavan veronsa (vapaamatkustajaongelma) että julkishallinnon käyttävän verovarot yhteisiin tarkoituksiin (ks. myös Algan ym., 2016). Samoin hyvinvointivaltion legitimitetti perustuu uskoon siitä, että sosiaaliturva kohdistuu todellisessa avuntarpeessa oleville, mikä edellyttää luottamusta sekä etuuksia saaviin kansalaisiin että niitä toimeenpanemaan julkishallintoon.

Toisaalta varsinkin universalistisen hyvinvointivaltion on havaittu myös vahvistavan luottamusta. Anteliaat ja universaalit sosiaalietuudet viestivät, että valtio kantaa vastuuta kansalaisten hyvinvoinnista yhdenvertaisesta kohtelusta (Kumlin ym., 2018). Yksilön usko, ja erityisesti omakohtaiset kokemukset, siitä, että yhteiskunnan turvaverkot kantavat vaikeuksien hetkellä, voivat lisätä hänen luottamustaan sekä instituutioihin että toisiin ihmisiin.

Verrattain pienenkin väestöryhmän alhaisella luottamuksella voi olla laajoja yhteiskunnallisia seurauksia. Esimerkiksi rokotekriittisyyden on havaittu olevan yhteydessä alhaiseen luottamukseen (Krašev ym., 2023), joten alhainen luottamus on uhka väestötason rokotesuojalle. Sosiaalipolitiikan näkökulmasta ei siis riitä, että yhteiskunnassa ”keskimäärin luotetaan”. On myös tarkasteltava luottamuksen jakautumista ja pyrittävä sellaiseen sosiaalipolitiikkaan, joka edistää luottamusta sekä väestötasolla että eri väestöryhmissä. On myös varmistuttava siitä, että luottamusta mitataan luotettavilla mittareilla.

Nykytutkimuksessa luottamus jäsennetään tavanomaisesti kolmeen luottamuksen lajiin tai ulottuvuuteen. Sosiaalinen luottamus tarkoittaa yleistä luottamusta toisiin, tavanomaisesti tuntemattomiin ihmisiin. Institutionaalinen luottamus viittaa yksilön luottamukseen yhteiskunnallisiin instituutioihin ja järjestelmiin, kuten oikeusjärjestelmään ja poliisiin. Poliittinen luottamus puolestaan on luottamusta poliittisesti ohjautuviin instituutioihin kuten eduskuntaan, poliitikoihin ja poliittisiin puolueisiin.

Näin ymmärrettynä luottamuksessa on kyse latenttirakenteesta, jota ei voida suoraan havaita tai mitata. Kyselytutkimuksissa, kuten European Social Surveyssä, luottamus operationalisoidaan tavanomaisesti kolmen latenttifaktorin (sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen) rakenteena. Kutakin latenttifaktoria mitataan useilla indikaattoreilla (kysymyksillä). Kuitenkin tällaisen latenttirakenteen oletetaan usein olevan vertailukelpoinen eri väestöryhmien ja kontekstien välillä, mikä ei ole itsestään selvää.

Viime vuosina metodologinen kritiikki luottamuksen vakiintuneita mittaustapoja ja oletettua latenttirakennetta kohtaan on voimistunut. Kriittisten näkemysten mukaan yleisesti käytetyt mittaustavat ja -skaalat voidaan eri ajankohtina tai eri väestöryhmien välillä ymmärtää eri tavoin, tai niiden mittausskaalat voivat vaihdella (Mancini ym., 2025; Robbins, 2024). Toisin sanoen metodologinen kritiikki kohdistuu siihen, että indikaattoreiden avulla arvioidut luottamuksen tasot eivät välttämättä ole luotettavasti vertailukelpoisia eri ajankohtien tai eri väestöryhmien välillä.

Koska luottamuksella on keskeinen merkitys yhteiskunnan toimivuuden kannalta, sen luotettava mittaaminen ja vertailukelpoisuus ovat tutkimuksellisesti keskeisiä. Tätä vertailtavuuden ongelmaa kuvataan metodologisessa kirjallisuudessa mittausinvarianssina. Tässä tutkimuksessa tarkastellaan luottamuksen latenttirakenteen mittausinvarianssia European Social Surveyn Suomen aineistossa. Tavoitteena on selvittää, kuinka luotettavasti sosiaalista, institutionaalista ja poliittista luottamusta voidaan vertailla eri ajankohtien tai eri

ikäryhmien välillä. Aiemmassa tutkimuksessa erityisesti ESS-aineiston mittausinvarianssia Suomessa ei ole järjestelmällisesti tarkasteltu, mikä korostaa tarkastelun ajankohtaisuutta ja tutkimuksellista merkitystä.

Ennen varsinaista metodologista analyysia on tarpeen tarkastella luottamustutkimuksen teoreettista ja käsitteellistä perustaa, joihin kyselytutkimukset nojaavat luottamuksen operationalisoinnissa.

Luvussa 2 esittelen luottamusta koskevaa teoriaa ja siihen vaikuttavia mekanismeja. Luvussa 3 tarkastelen mittausinvarianssin metodologista perustaa. Luvussa 4 esittelen tutkimusaineiston, tutkimuskysymykset ja menetelmät, minkä jälkeen luvussa 5 esitetään analyysien tulokset. Lopuksi luvussa 6 pohditaan tulosten merkitystä, tutkimuksen rajoitteita sekä jatkotutkimuksen tarvetta.

2 Luottamus

Luottamus on keskeinen, joskin usein implisiittinen, oletus sekä filosofian että sosiologian klassikoiden yhteiskuntateorioissa. Yhteiskuntaa koossa pitävien mekanismien sekä yksilön ja yhteiskunnan välisen suhteen tarkastelussa luottamus näyttäytyy sosiaalisen järjestyksen keskeisenä edellytyksenä. Luottamusta itseään ei kuitenkaan järjestelmällisesti tarkasteltu tai teoretisoitu. (Misztal, 1996, s. 1–11.)

Luottamuksen käsite on siis kytkeytynyt ihmisten välisen vuorovaikutuksen ja yhteistoiminnan perustaan. Tätä voidaan jäsentää ihmisten välistä yhteenkuuluvuuden ja yhteisvastuullisuuden tunnetta kuvaavan solidaarisuuden käsitteen avulla (Kouvo, 2014, s. 12–13). Durkheimin (1990) mukaan modernisaation myötä siirryttiin perinteisten yhteiskuntien mekaanisesta solidaarisuudesta modernien yhteiskuntien työnjaon monimutkaistumisen synnyttämään keskinäisriippuvuuteen, ihmisten erilaistumiseen ja kulttuurilliseen heterogeenisyyteen pohjautuvaan orgaaniseen solidaarisuuteen.

Tämä solidaarisuuden muutos kytkeytyy läheisesti luottamuksen käsitteen kehitykseen. Max Weber (1864–1920) korosti, että modernin kapitalistisen yhteiskunnan toiminta edellytti sosiaalisen järjestyksen uudelleenmuotoilua ja siirtymää persoonattomaan luottamukseen (Misztal, 1996, s. 54–60). Perinteisissä yhteiskunnissa keskeistä oli perinteisiin, henkilökohtaiseen tuttuuteen ja kulttuuriseen yhtenäisyyteen pohjautuva luottamus. Modernien yhteiskuntien toiminta nojaa abstraktimpaan yleistettyyn luottamukseen toisiin ihmisiin – myös tuntemattomiin – sekä luottamukseen yhteiskunnan instituutioihin. Vastaavaan kehitykseen viittaa myös Tönnies (2001, alkup. 1887) käsitteillään *gemeinschaft* (yhteisö) ja *gesellschaft* (yhteiskunta). Hänelle kuitenkin *gemeinschaft*, joka nojasi henkilökohtaiseen läheisyyteen ja moraaliseen velvoittavuuteen, edusti aitoa ja pysyvää yhteisöllisyyttä. *Gesellschaft* puolestaan edusti satunnaista ja mekaanista elämänmuotoa, joka kumpuaa yksilöiden oman edun tavoittelusta. (Skirbekk & Gilje, 2001, s. 515–518.)

Edellä kuvattu modernisaation myötä tapahtunut muutos luottamuksen luonteessa muodostaa perustan sille, miten nykytutkimuksessa luottamus jäsenetään useaksi ulottuvuudeksi. Partikulaarinen luottamus kohdistuu tuttuihin henkilöihin, kun taas yleistetty eli sosiaalinen luottamus viittaa yksilön luottamukseen toisiin ihmisiin yleisesti. Institutionaalinen luottamus puolestaan tarkoittaa luottamusta yhteiskunnan instituutioihin, kuten poliisiin ja oikeusjärjestelmään. Uudemmassa tutkimusperinteessä omaksi lajikseen erotetaan poliittinen

luottamus, joka kohdistuu poliittisiin instituutioihin, kuten eduskuntaan, poliitikoihin ja poliittisiin puolueisiin. (Kouvo, 2014, s. 14–18).

Nykytutkimuksessa käsitys luottamuksen ulottuvuuksista ja merkityksestä jaetaan laajasti (Ervasti ym., 2019; ks. esim. Kouvo, 2014; Nannestad ym., 2014; Norris, 2022). Viime vuosina luottamustutkimuksen vertailtavuuteen ja mittaustarkkuuteen on kuitenkin kohdistunut metodologista kritiikkiä (ks. esim. Mancini ym., 2025; Robbins, 2024). Tämän tutkielman tavoitteena on osaltaan vastata näihin haasteisiin tarkastelemalla luottamuksen oletetun moniulotteisen latenttirakenteen mittausinvarianssia.

Ennen metodologista analyysiä on tarpeen jäsentää, miten nykytutkimus käsitteellistää luottamuksen ja millaiset mekanismit selittävät sen vaihtelua. Seuraavissa alaluvuissa tarkastelen luottamuksen keskeisiä käsitteitä sekä sitä selittäviä mekanismeja, erityisesti kansalaisyhteiskunta- ja instituutiokeskeisiä hypoteeseja. Lopuksi kuvaan, miten luottamuksen moniulotteinen latenttirakenne operationalisoituu European Social Survey -aineistoissa, joita hyödynnän empiirisessä analyysissä.

2.1 Mitä luottamus on?

Tarkastelen seuraavaksi luottamuksen käsitteellistä perustaa. Keskityn erityisesti yleistetyyn luottamuksen teoriaan, koska se muodostaa luottamuksen latenttirakenteen keskeisen ulottuvuuden. Partikulaariseen, yleistettyyn, institutionaaliseen ja poliittiseen luottamukseen liittyvät selitysmekanismit sekä näiden ulottuvuuksien väliset suhteet tarkastelen seuraavissa alaluvuissa.

Yleistetty luottamus käsitetään nykytutkimuksessa modernina ilmiönä. Perinteisissä yhteiskunnissa ihmisten elämänpiiri oli maantieteellisesti ja sosiaalisesti rajallinen, ja vuorovaikutus keskittyi pieneen tuttavapiiriin. Tuntemattomiin suhtauduttiin varauksella, sillä sosiaalinen järjestys perustui hierarkkisiin rooleihin ja ennalta määräytyneisiin velvollisuuksiin. Yhteiskuntaa koossa pitävät mekanismit eivät edellyttäneet luottamusta tuntemattomiin, eikä sille ollut juurikaan tilaa. (Uslaner, 2002, s. 9.)

Nykytutkimuksessa luottamus jäsenetään useisiin toisiinsa kytkeytyviin, mutta erillisiin ulottuvuuksiin. Partikulaarinen luottamus tarkoittaa entuudestaan tuttujen henkilöiden välistä luottamusta (Kouvo, 2014, s. 16). Yleistetty eli sosiaalinen luottamus viittaa yksilön luottamukseen toisiin ihmisiin yleisesti – myös tuntemattomiin. Institutionaalinen luottamus tarkoittaa yksilön luottamusta yhteiskunnan instituutioihin, esimerkiksi poliisiin ja

oikeusjärjestelmään. Institutionaalisen luottamuksen rinnalla erotellaan nykytutkimuksessa usein poliittinen luottamus, joka kohdistuu poliittisiin instituutioihin kuten eduskuntaan, poliitikoihin ja poliittisiin puolueisiin. (Ervasti ym., 2019.)

Niklas Luhmann (1988) erottaa käsitteellisesti luottavaisuuden (engl. *confidence*) ja luottamuksen (engl. *trust*). Erottelun ytimessä on toimijan suhde epävarmuuteen ja valinnan mahdollisuuksiin. Luottavaisuus kuvaa tilanteita, joissa vaihtoehtoja ei tietoisesti arvioida eikä eksplisiittistä riskiä oteta. Arkinen elämä edellyttää luottavaisuutta: esimerkiksi liikenteessä oletamme muiden noudattavan liikennesääntöjä ilman tietoista pohdintaa. Luottamus puolestaan edellyttää tietoista valintaa epävarmojen vaihtoehtojen välillä sekä päätöstä hyväksyä epäonnistumisen mahdollisuus. Erottelu näkyy myös vastuunkannossa: luottavaisuuden pettäessä syytämme ulkoisia tekijöitä, kun taas luottamuksen petettyä kohdistamme vastuun itseemme. (Luhmann, 1988, s. 97–98.)

Osa tutkijoista torjuu Luhmannin esittämän erottelun luottavaisuuden ja luottamuksen välillä. Kouvo (2014, s. 17–18) tulkitsee, ettei kyse ole erillisistä ilmiöistä, vaan eri tasoilla ilmenevästä luottamuksesta. Hänen mukaansa luottamus voi kohdistua sekä toisiin ihmisiin että yhteiskunnallisiin instituutioihinkin, joiden toimintaa arvioimme arjessa. Tässä näkemyksessä luottavaisuutta ei pidetä luottamuksen erillisenä kategoriana, vaan luottamuksena tilanteisiin tai toimijoihin, joiden toiminta on ennakoitavaa.

Modernin yhteiskunnan instituutiokeskeinen organisoituminen, siirtymä orgaaniseen solidaarisuuteen, ihmisten erilaistuminen ja kulttuurillinen monimuotoistuminen korostavat yleistetyt ja institutionaalisen luottamuksen roolia sosiaalisen järjestyksen ylläpitämisessä (Misztal, 1996, s. 33–49). Luottamusta voidaan pitää keskeisenä hyvin toimivan yhteiskunnan edellytyksenä (Ervasti ym., 2019). Empiirinen tutkimus osoittaa, että yleisellä luottamuksella on positiivinen yhteys esimerkiksi talouskasvuun (Bjørnskov, 2009, s. 338–349; Knack & Keefer, 1997). Luottamus on myös yhteydessä kansalaisten aktiiviseen osallistumiseen yhteisölliseen ja yhteiskunnalliseen toimintaan (Bjørnskov, 2009; Brehm & Rahn, 1997; Uslaner, 2000).

Vaikka luottamuksen merkitys modernissa yhteiskunnassa on laajasti tunnustettu, sen taustalla olevia mekanismeja ei voida selittää yksinomaan yhteiskunnan rakenteellisilla tekijöillä. Yhteiskunnan instituutiokeskeinen organisoituminen ei yksinään selitä, miksi ihmiset luottavat yleisesti myös tuntemattomiin ihmisiin. Kouvon (2014, s. 19) mukaan ”rationaalisen toiminnan näkökulmasta yleistyneessä luottamisessa tuntemattomaan

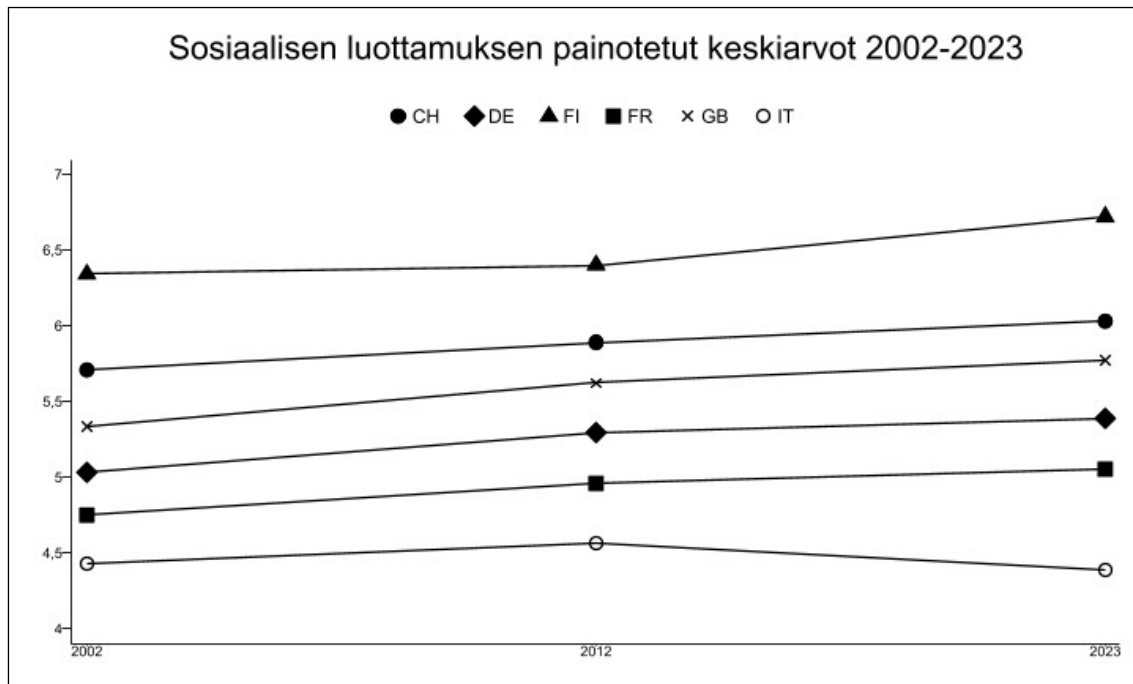
kansalaiseen ei ole nopeasti ajateltuna kovinkaan paljon järkeä; miksi ottaa riskejä tuntemattoman ihmisen suhteen, josta ei ole aikaisempia kokemuksia?”. Uslaner (2002) puolestaan argumentoi, ettei yleistetyn luottamuksen perusta ole strategisessa hyötylaskelmassa, vaan *moralistisessa luottamuksessa* – vakaassa ja suhteellisen pysyvässä moraalisisessa orientaatiossa, johon nojautuen yksilö uskoo, että tuntemattomiin ihmisiin voi luottaa.

Partikulaarinen luottamus viittaa tilanteeseen, jossa A luottaa tiettyyn, entuudestaan tuttuun B:hen. Strategisessa luottamuksessa kyse on hyötylaskelmasta: A luottaa B:n tekemään X, mikäli hän arvioi B:n toiminnan olevan hänen etujensa mukaista. Tällöin luottamuksen kohteen luotettavuuden arviointi on keskeistä, ja A:n riskinottohalukkuus riippuu siitä, kuinka todennäköisenä hän pitää arvionsa oikeaksi osoittautumista. Moralistinen luottamus poikkeaa näistä olennaisesti. Siinä ei ole kyse tiettyyn henkilöön kohdistuvasta odotuksesta eikä hyötyjen laskemisesta, vaan vakaasta moraalisisesta orientaatiosta: A luottaa. Strateginen luottamus perustuu odotuksiin siitä, miten ihmiset todennäköisesti toimivat, kun taas moralistinen luottamus heijastaa käsitystä siitä, miten ihmisten tulisi toimia. Moralistinen luottamus nojaa uskoon toisten kanssa jaetuista perusarvoista sekä optimismiin ja käsitykseen siitä, että yksilöllä on vaikutusmahdollisuuksia omaan elämäänsä pohjimmiltaan hyväntahtoisessa maailmassa. (Uslaner, 2002, s. 17–23.)

Moralistinen luottamus voidaan ymmärtää suhteellisen vakaaksi ja optimistiseksi maailmankatsomukseksi, jossa yksilö uskoo muiden jakavan samat perusarvot. Uslaner (2002, s. 25–26) korostaa, että tällainen luottamus omaksutaan varhaisessa sosialisatiossa ja säilyy suhteellisen muuttumattomana läpi elämänkulun. Empiirisesti hän osoittaa, että yleistetty luottamus on partikulaarista luottamusta vakaampaa pitkittäisessä tarkastelussa ja tulkitsee tämän vakauden selittyvän moralistisella luottamuksella (Uslaner, 2002).

Samansuuntaisia havaintoja on tehty myös eurooppalaisista aineistoista. Kouvo (2014, s. 23) osoittaa European Social Survey -aineistojen (ESS) avulla väestötason yleistetyn luottamuksen pysyneen suhteellisen vakaana vuosien 2002 ja 2010 välillä. Samaan viittaavat myös uudemmat ESS-aineistot (ks. kuvio 1). Kuudessa seitsemästä tarkastellusta maasta sosiaalinen luottamus on noussut vuosien 2012–23 välillä, ja ainoastaan Italiassa havaitaan lievää laskua. Nämä havainnot eroavat metodologisesti Uslanerin pitkittäisaineistojen analyyseistä. Toistettuihin satunnaisotoksiin perustuvista poikkileikkausaineistoista ei voida tehdä päätelmiä luottamuksen pysyvyydestä yksilötasolla. Uslanerin tulokset antavat

kuitenkin perustan oletukselle, että luottamuksen yksilötason vakaus heijastuu myös sen suhteelliseen pysyvyyteen väestötasolla.

Kuvio 1. Sosiaalinen luottamus vuosina 2002–2023

Uslaner (2002, s. 26–27) korostaa, että partikulaarinen ja yleistetty luottamus muodostavat jatkumon, mutta yleistetty luottamus perustuu moralistiseen luottamukseen, ei yksittäisiin kokemuksiin tai strategiaan hyötylaskelmiin.

Laajassa kirjallisuuskatsauksessaan Nannestad (2008) toteaa luottamustutkimukselle olevan tunnusomaista, ettei empiirinen tutkimus nojaa yhtenäiseen luottamuksen määritelmään – tai edes jaettuun käsitykseen siitä, millaisesta ilmiöstä on kyse. Hänen mukaansa 2000-luvun luottamustutkimuksen päätulkintojen mukaan luottamus on perustaltaan joko normatiivista (arvoihin ja moraalisiin uskomuksiin perustuvaa) tai rationaalista (laskelmoivaa ja odotuksiin perustuvaa). Tutkijat eivät kuitenkaan ole yksimielisiä siitä, mihin kategoriaan luottamus ilmiönä kuuluu. Ehdotetut tulkinnat vaihtelevat huomattavasti. Uslaner (2002) ymmärtää luottamuksen varhain opituksi ja suhteellisen pysyväksi yleiseksi moraaliseksi uskomukseksi ihmisluonnosta. Toiset tutkijat korostavat luottamuksen affektiivista eli emotionaalista ulottuvuutta, jossa luottamus nähdään tunnepohjaisena asenteena toisia kohtaan. Hardin (2002, s. 3–7) määrittelee luottamuksen suhteeksi, jossa luottamuksen kohteena olevan osapuolen intressit ovat ”kapseloituneet” luottajan intresseihin. Luottamus perustuu oletukseen, että toisen kannattaa toimia luotettavasti, koska hänen omat intressinsä ovat

sidoksissa luottajan etuun. Bohnet ja Zeckhauser (2004) tarkastelevat luottamusta valintana epävarmuuden tilanteessa, jossa yksilö arvioi toisen toimijan todennäköistä käyttäytymistä. Sztompka (1999, s. 25–27) puolestaan teoretisoi luottamusta sosiaalisen pääoman muotona ja aktiivisena toimijana, joka mahdollistaa valintojen tekemisen epävarmuutta sisältävässä kompleksisessa tilanteessa.

Tämä teoreettinen hajanaisuus korostaa selkeän käsitteellisen lähtökohdan valinnan tarvetta empiirisessä tutkimuksessa. Alaluvussa 2.3 perustelen, miksi katson ESS-kyselyiden tukeutuvan lähinnä Uslanerin käsitykseen luottamuksesta.

Luottamustutkimuksessa esitetyt selitykset luottamusta synnyttävistä mekanismeista voidaan jäsentää kahteen päälinjaan: kansalaisyhteiskuntaan tukeutuvaan ja instituutiokeskeiseen hypoteesiin. Seuraavassa alaluvussa esittelen näiden hypoteesien teoreettisen perustan sekä niihin kohdistetun kritiikin. Tarkastelen myös, mitä empiiristä tukea nämä kaksi hypoteesia ovat saaneet.

2.2 Kansalaisyhteiskunta- ja instituutiokeskeiset hypoteesit

Kirjallisuudessa kaksi keskeisintä selitystä yleistettyä luottamusta yhteiskunnassa tuottavista mekanismeista ovat kansalaisyhteiskunta- ja instituutiokeskeiset hypoteesit.

Alexis de Tocquevillen kuuluisa analyysi Amerikkalaisesta demokratiasta nosti kansalaisyhteiskunnan keskeiseksi tekijäksi yhteiskuntien demokratisoitumiselle (Foley & Edwards, 1998). Hänelle sosiaalisen järjestyksen perustana olivat toisiinsa kytkeytyneet vapaus ja luottamus (Misztal, 1996, s. 28). Luottamustutkimuksessa Tocquevillen perintö näkyy erityisesti kansalaisyhteiskuntakeskeisessä hypoteesissa, jonka mukaan viettäessään aikaa yhdistyksissä ja järjestöissä kansalaiset altistuvat toistuville, sääntöihin perustuville vuorovaikutustilanteille. Näissä he oppivat vastavuoroisuutta ja luotettavuutta, jotka puolestaan vahvistavat luottamusta sekä tuntemattomiin ihmisiin että yhteiskunnallisiin instituutioihin.

Kansalaisyhteiskunnan merkitystä korostavista tutkimuksista erityisen vaikutusvaltaisia ovat olleet Robert Putnamin analyysit sosiaalisen pääoman, luottamuksen ja taloudellisen kehityksen yhteyksistä Italiassa ja Yhdysvalloissa. Putnam (1993) havaitsi, että Pohjois- ja Etelä-Italian väliset erot yhteisöllisessä elämässä heijastuivat alueiden taloudelliseen kehitykseen: Etelä-Italian heikko kansalaisaktiivisuus ja hauraat verkostot rapauttivat luottamusta, mikä edelleen heikensi taloudellista kehitystä. Myöhemmin Putnam (2000/2020)

esitti vastaavan havainnon Yhdysvalloista, jossa ystävien tapaamiseen, yhdistystoimintaan ja harrastuksiin käytetyn ajan väheneminen korreloi yleistetyn luottamuksen laskun kanssa.

Kouvon (2014, s. 32–33) tulkinnan mukaan kansalaisyhteiskuntakeskeiset selitykset rakentuvat sykliselle mekanismille, jossa kansalaisaktiivisuus lisää sosiaalista pääomaa, mikä vahvistaa luottamusta ja tukee taloudellista kehitystä. Taloudellinen kehitys puolestaan ylläpitävät vahvaa kansalaisyhteiskuntaa. Tämän kehämäisen prosessin syy- ja seuraussuhteiden erottaminen on kuitenkin empiirisesti haastavaa.

Kansalaisyhteiskuntakeskeisiä selityksiä luottamusta tuottavista mekanismeista on kritisoitu sekä teoreettisin että empiirisin vasta-argumentein (Kouvo, 2014, s. 33). Delhey ja Newton (2003) havaitsivat seitsemää maata tarkastelleessa vertailevassa tutkimuksessaan, että yksilötason yhteys yleistetyn luottamuksen ja yhdistystoiminnan välillä on erittäin heikko. Lisäksi on kyseenalaistettu, missä määrin erilaisia tarkoituksia varten perustetut yhdistykset voivat ylipäättään tuottaa nimenomaan yleistettyä luottamusta, eikä vain ryhmäkohtaisia, partikulaarisia luottamussuhteita (Kouvo, 2014, s. 34).

Teoreettisesti kenties vakuuttavimman kritiikin esittää Uslander (2000, s. 28–43). Hänen mukaansa yleistetty luottamus pohjautuu moralistiseen luottamuksen orientaatioon ja uskomukseen siitä, että ihmiset jakavat samankaltaisia perustavanlaatuisia arvoja. Arvoperustaisena yleistetty luottamus on suhteellisen vakaata, eikä edes positiivisten yhdistyskokemusten pitäisi siihen merkittävästi vaikuttaa. Lisäksi Uslander korostaa, että yhdistystoiminta kokoaa usein ihmisiä, jotka ovat jo valmiiksi samankaltaisia, mikä voi vahvistaa partikulaarista mutta ei yleistettyä luottamusta. Kouvo (2014, s. 35) huomauttaa, että myös yleistetyn luottamuksen ja yhdistystoiminnan välisen kausaalisuhteen suunnasta on esitetty vastahypoteesi: aktiivinen osallistuminen yhdistyksiin voi selittyä nimenomaan sillä, kuinka paljon yksilöt yleisesti ottaen luottavat muihin ihmisiin. Maavertailuissa on toistuvasti havaittu yhdistysaktiivisuuden ja yleistetyn luottamuksen yhteyden olevan väestötasolla yksilötasoa korkeampi (Kouvo, 2014, s. 35), mikä on yhdenmukaista tämän vastahypoteesin kanssa.

Instituutiokeskeisten hypoteesien perusajatuksena on, että yleistetyn luottamuksen keskeinen lähde on yhteiskunnan instituutioiden laatu. Reilu ja oikeudenmukainen yhteiskunta luo edellytykset ihmisten väliselle luottamukselle ja kyvyille ratkaista kollektiivisia ongelmia. (Kouvo, 2014, s. 39.) Ajatusta on yhteensopiva Uslanderin (2002) moralistisen luottamuksen käsitteen kanssa: vaikka moralistinen luottamus ei synny instituutioista, hyvin toimivat

instituutiot voivat vahvistaa yksilön optimismia ja uskoa oman elämän hallintaan. Instituutiokeskeiset selitykset ovat saaneet myös vahvaa empiiristä tukea. Maahanmuuttajien luottamusta Tanskassa tarkastelleet Nannestad ym. (2014) osoittivat, että yleistettyä luottamusta selittävät nimenomaan instituutioiden laatu eivätkä esimerkiksi kulttuuriset tekijät. Vastaavasti Kouvon (2014) väitöskirjatutkimuksen empiiriset tulokset tukivat pikemmin instituutio- kuin kansalaisyhteiskuntakeskeistä hypoteesia.

Nannestad ym. (2014) tulosta voidaan tulkita siten, että nimenomaan instituutiot tuottavat yleistettyä luottamusta. Aiemmassa tutkimuksessa kausaalisuuden suunnasta on kuitenkin esitetty myös vaihtoehtoisia näkemyksiä: joidenkin tutkijoiden mukaan yleistetty luottamus edistää instituutioiden toimivuutta, ja joissakin tutkimuksissa yhteys on tulkittu kaksisuuntaiseksi (Kouvo, 2014, s. 39).

Kouvo (2014) nostaa esiin asennemittareihin pohjautuvaan luottamustutkimukseen kohdistuvaa kritiikkiä: ei ole selvää millaisiin instituutioiden ominaisuuksiin luottamus tarkalleen ottaen kohdistuu ja mikä tekee instituutioista luottamusta lisääviä. Tämän vuoksi yleistettyä luottamusta tuottavien institutionaalisten mekanismien arviointi pelkästään luottamustyyppien yhteisvaihtelun perusteella on metodologisesti haastavaa. Ruonavaaran (2008) huomion mukaisesti kausaaliset väitteet edellyttävät myös vaikutusmekanismien selittämistä. Tämä korostaa tarvetta tarkentaa miten instituutiot konkreettisesti tuottavat yleistettyä luottamusta.

Uslanerin (2003, s. 171–172) mukaan valtion institutionaalinen rakenne ei itsessään tuota luottamusta, mutta valtiossa harjoitettu politiikka voi sitä tehdä. Vaikka luottamuksen juuret ovat muutokselle vastustuskykyisessä kulttuurissa, ei luottamus ole ainoastaan kulttuurista riippuvainen. Heikoimmassa asemassa olevilla väestöosilla on eniten menetettävää toisiin luottaessaan. Täten erityisesti vähemmistöjen ja heikoimmassa asemassa olevien oikeuksia ja elämänedellytyksiä, taloudellista tasa-arvoa ja tasa-arvoista resurssien uudelleenjakoa edistävä politiikka voi edistää luottamusta. Luottamus on samalla yhteydessä instituutioiden parempaan toimintaan. (Uslaner, 2003, s. 171–173.) Uslanerin ajatuksessa kausaaliset vaikutusmekanismit ovat siis kaksisuuntaisia: valtiossa harjoitettu politiikka voi lisätä luottamusta, joka puolestaan parantaa instituutioiden laatua. Vaikka aiemmin esitetty Nannestad ym. (2014) tulos esittää kulttuurin merkityksen pienemmäksi, ovat heidän tuloksensa yhteensopivia Uslanerin näkemyksiin valtiossa harjoitetun politiikan vaikutuksista.

Myös Kouvon tulokset antavat tukea instituutiokeskeisen hypoteesin oletuksille hyvinvointivaltion roolista. Hänen keskeisin havaintonsa liittyi verotuksen oikeudenmukaiseksi kokemisen vaikutukseen luottamukselle. Kouvo huomauttaa, ettei luottamuksen ja hyvinvointivaltion välisessä yhteydessä ole kysymys ainoastaan yksilöiden ja instituutioiden välisistä kontakteista, vaan myös siitä miten instituutiot muokkaavat käsityksiä ihmisten välisistä suhteista. Keskeistä on yhteiskuntapolitiikan kyky vähentää eriarvoisuuden kokemusta. (Kouvo, 2014, s. 66–68.)

Uslanerin 2000-luvun alussa esittämä teoria yleistetyn luottamuksen pohjautumisesta moralistisen luottamuksen orientaatioon ja arvoperustaiseen optimismiin näyttävät siis saaneen tukea myöhemmästä empiirisestä tutkimuksesta. Instituutiokeskeisen hypoteesin vaikutusmekanismien osalta keskeistä näyttäisi olevan yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvoisuuden kokemuksen vahvistaminen, erityisesti heikoimmassa asemassa olevien väestönosien elämänedellytyksiä ja oikeuksia edistämällä.

2.3 Luottamuksen latenttirakenteen operationalisointi

Vertaileva luottamustutkimus nojaa suuriin kansainvälisiin kyselyaineistoihin, kuten European Social Survey (ESS), World Values Survey (WVS) ja OECD:n luottamuskyselyt. Toistuvissa poikkileikkausaineistoissa luottamusta mittaavat kysymykset esitetään vakiintuneessa muodossa, mikä mahdollistaa ainakin periaatteessa luottamustason vertailun eri ajankohtien, väestöryhmien ja maiden välillä.

Lähes kaikissa kansainvälisissä kyselyaineistoissa yleistettyä eli sosiaalista luottamusta mittaavat kysymykset pohjautuvat – usein hieman uudelleenmuotoiltuina ja laajemmilla mittausasteikoilla – Rosenbergin (1956) misantropiaskaalan (nykykirjallisuudessa *generalized trust scale*) kolmeen peruskysymykseen, jotka mittaavat vastaajien näkemystä toisten ihmisten luotettavuudesta, auttavaisuudesta ja reiludesta. Kysymykset alkuperäisessä muodossaan ovat seuraavat:

- (1) *Some people say that most people can be trusted. Others say you can't be too careful in your dealings with other people. How do you feel about it?*
- (2) *Would you say that most people are more inclined to help others or more inclined to look out for themselves?*
- (3) *If you don't watch yourself, people will take advantage of you.*

(Rosenberg, 1956.)

Rosenbergin logiikan mukaan yleistetty luottamus rakentuu kolmesta toisiaan täydentävästä ulottuvuudesta: (1) uskomuksesta toisten ihmisten luotettavuuteen, (2) käsityksestä heidän reiludestaan ja auttamishalustaan sekä (3) arviosta siitä, pyrkivätkö he hyötymään toisten kustannuksella. Yhdessä nämä kolme kysymystä kuvaavat vastaajan yleistä orientaatiota muita ihmisiä kohtaan. Nykytermein ilmaistuna yleistetty luottamus on latentti ilmiö, jota ei voida havaita suoraan, vaan jota arvioidaan kolmen indikaattorin avulla. Alkuperäisessä mittarissa vastausvaihtoehdot olivat dikotomisissa (agree/disagree), mikä poikkeaa myöhemmissä kansainvälisissä kyselyissä käytetyistä laajemmista mittausasteikoista.

ESS-kyselyissä yleistetty eli sosiaalinen luottamus on vastaavasti operationalisoitu kolmen indikaattorin latenttikonstruktiksi. Kysymykset nojaavat selvästi Rosenbergin alkuperäiseen skaalaan, vaikka niitä on hieman uudelleenmuotoiltu. ESS:n 11-portainen mittausasteikko (0–10) tuottaa monia etuja Rosenbergin alkuperäiseen dikotomiseen mittariin verrattuna. Asteikko voidaan tulkita jatkuvaksi, vähintään välimatka-asteikolliseksi muuttujaksi, mikä mahdollistaa esimerkiksi lineaaristen regressiomallien käyttämisen. Mittausinvarianssin näkökulmasta laajempi asteikko tuottaa huomattavasti dikotomista mittaria suuremman varianssin, mikä parantaa latenttirakenteen estimointia ja reliabiliteettia. Se myös vähentää katto- ja lattiaefektejä, mikä edelleen parantaa mittarin erottelevaa kykyä. 11-portainen asteikko tuottaa myös paremman erotuskyvyn populaation sisäisiin eroihin, mikä on keskeistä sekä regressioanalyseissä että latenttirakenteiden estimoinnissa. Taulukossa 1 on esitetty sosiaalista, institutionaalista ja poliittista luottamusta mittaavien kysymysten muotoilu ESS-kyselyissä.

Taulukko 1. Luottamuksen latenttirakenne, operationalisointi ja mittaus ESS-aineistossa

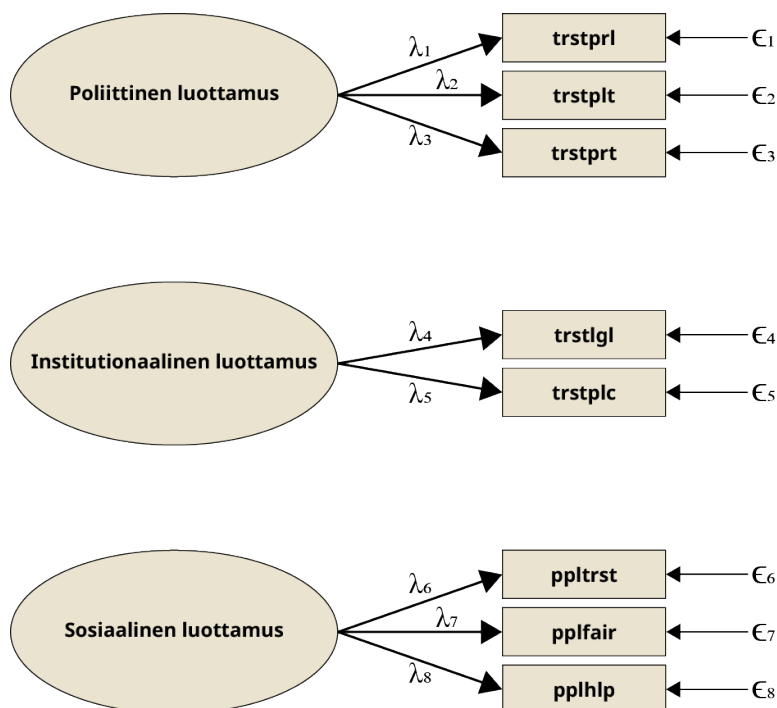
Luottamustyyppi	Indikaattori ESS:ssä	Kysymyksen sanamuoto
Sosiaalinen luottamus	<i>ppltrst</i>	Voiko mielestänne ihmisiin luottaa, vai onko niin, että ihmisten suhteen ei voi olla liian varovainen.
	<i>pplhlp</i>	Katsotteko, että useimmiten ihmiset pyrkivät olemaan auttavaisia toisia kohtaan vai että enimmäkseen he ajattelevat vain omaa etuaan?
	<i>pplfair</i>	Oletteko sitä mieltä, että useimmat ihmiset tilaisuuden tullen yrittäisivät käyttää teitä hyväkseen vai luuletteko, että ihmiset yrittäisivät olla reiluja?
Instituutionaalinen luottamus	<i>trstgl</i>	Kuinka paljon henkilökohtaisesti luotatte:
	<i>trstplc</i>	oikeusjärjestelmä Kuinka paljon henkilökohtaisesti luotatte: poliisi
Poliittinen luottamus	<i>trstprl</i>	Kuinka paljon henkilökohtaisesti luotatte: eduskunta
	<i>trstplt</i>	Kuinka paljon henkilökohtaisesti luotatte: poliitikot
	<i>trstprt¹</i>	Kuinka paljon henkilökohtaisesti luotatte: poliittiset puolueet

¹ Vuoden 2002 ESS-kierros ei sisältänyt luottamusta poliittisiin puolueisiin sisältävää muuttujaa *trstprt*

ESS-kyselyissä sosiaalista luottamusta mittaavat indikaattorit pyrkivät siis selvittämään vastaajan näkemystä esitetyistä kysymyksistä ja väitteistä suhteessa *useimpiin ihmisiin*. Muotoilu ei viittaa mihinkään yksittäiseen, partikulaariseen ihmisryhmään. Kysymykset eivät myöskään tarjoa minkäänlaista vastavuoroisuuden oletusta tai muuta kontekstia. Ensimmäinen kysymys ei myöskään eksplisiittisesti kysy *luottaako* vastaaja toisiin ihmisiin, vaan mittaa sitä *voiko useimpiin ihmisiin vastaajan mielestä luottaa* – toisin sanoen, mittari ei ole ”behavioraalinen” vaan normatiivinen ja arvoperustainen. Näiden piirteiden vuoksi ESS mittaa sosiaalista luottamusta nojautuen sellaiseen luottamuksen käsitteeseen, jota Uslaner (2002) kutsuu moralistisen luottamuksen orientaatioon pohjautuvaksi yleistetyksi luottamukseksi. Näin operationalisoituna sosiaalinen luottamus muodostaa yhden selkeästi määritellyn latenttikonstruktion, jonka indikaattorit kuvaavat vastaajan yleistynyttä orientaatiota suhteessa ”useimpiin ihmisiin”.

ESS:n institutionaalista ja poliittista luottamusta mittaavat kysymykset poikkeavat sosiaalisen luottamuksen operationalisoinnista. Niissä mitataan eksplisiittisesti vastaajan käyttäytymistä – ”kuinka paljon henkilökohtaisesti luotatte”. Luottamuksen kohde myös määritellään yksiselitteisemmin. Vaikka kysymyksissä on kyse instituutioista, voidaan erityisesti poliittista luottamusta mittaavien kysymysten ajatella sisältävän sosiaalisen luottamuksen kysymyksiin verrattuna jonkinasteisen partikulaarisen ulottuvuuden. Poliittisen luottamuksen indikaattorit kohdistuvat toimijoihin, joilla on valtaa ja mahdollisuus vaikuttaa vastaajan elämään, mikä tekee niistä luonteeltaan vähemmän impersonaalisia kuin sosiaalisen luottamuksen indikaattorit. Joka tapauksessa institutionaalinen luottamus muodostaa kahden indikaattorin ja poliittinen luottamus kolmen indikaattorin latenttikonstruktion.

Sosiaalinen, poliittisen ja institutionaalinen luottamus on siis operationalisoitu ESS-aineistossa kolmen latenttikonstruktion rakenteena kuviossa 2 esitetyllä tavalla. Näiden kolmen luottamuksen tyyppien tiedetään korreloivan keskenään. Empiirisessä tutkimuksessa tätä ei kuitenkaan tavanomaisesti huomioida, vaan luottamusta mallinnetaan yksifaktorisesti, eli toisin sanoen sosiaalista, institutionaalista tai poliittista luottamusta tutkitaan itsenäisinä.

Kuvio 2. Luottamuksen latenttirakenteen operationalisointi kyselyaineistoissa

2.4 Luottamusta yksilötasolla selittävät tekijät

Empiirisissä tutkimuksissa väestötason luottamuksen on havaittu olevan verrattain pysyvää, mutta jakautuvan yksilötasolla epätasaisesti (Kouvo, 2014, s. 21–24).

Luottamustutkimuksessa laajasti jaetun käsityksen mukaan keskeiset luottamusta yksilötasolla selittävät tekijät ovat subjektiivinen kokemus toimeentulosta, yleinen elämäntyytyväisyys ja koulutus (Bjarnadóttir ym., 2025; Delhey & Newton, 2003; Ervasti ym., 2019; Graafland & Lous, 2019; Kouvo, 2014). Vahvaa näyttöä on myös subjektiivisen terveydentilan, työmarkkina- ja ammattiaseman sekä sosiaalisuuden yhteydestä yksilötason luottamukseen (Ervasti ym., 2019).

Graafland ym. (2019) osoittivat 25 OECD-maata käsittäneessä pitkittäistutkimuksessa makrotason tuloerojen yhteyden yksilötason yleiseen elämäntyytyväisyyteen. Tämä havainto viittaa siihen, että yhteiskunnalliset rakenteet voivat heijastua yksilötason kokemuksiin ja edelleen luottamukseen. Tulos tukee osaltaan aiemmin esiteltyä instituutiokeskeistä hypoteesia luottamusta selittävänä mekanismina. Samalla se viittaa siihen, että sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus voivat olla toisiinsa kytkeytyneitä ilmiöitä.

Aiemmassa tutkimuksessa iällä on havaittu olevan epälineaarinen yhteys luottamukseen. Esimerkiksi Delhey ym. (2003) esittävät, että iän ja luottamuksen välinen yhteys noudattaa U-muotoista kaavaa, jossa nuorten ja vanhimpien ikäryhmien luottamus on keskimäärin koko väestöä alhaisemmalla tasolla. Havaitsin kandidaatintutkielmassani, että 15–29-vuotiaiden suomalaisten nuorten poliittinen luottamus on keskimäärin vanhempia ikäryhmiä alhaisempi (Törönen, 2025). Tämä havainto sekä kirjallisuudessa esitetty epälineaarinen yhteys iän ja luottamuksen välillä osaltaan motivoivat tarkastelemaan, missä määrin luottamuksen mittarit ovat vertailukelpoisia eri ajankohtien ja ikäryhmien välillä.

Mittausinvarianssilla tarkoitetaan sitä, että latentti konstruktio on eri ryhmissä rakenteellisesti sama ja että mittausmalli tuottaa ryhmien välille vertailukelpoisia estimaatteja. Toisin sanoen havaittu ero esimerkiksi sosiaalisen luottamuksen tasossa eri ajankohtina tai väestöryhmien välillä kuvastaa todellista eroa tarkasteltavassa ilmiössä, eikä johdu ryhmien välisistä mittausvirheistä tai siitä, että vastaajat ymmärtäisivät mittarin eri tavoin.

Seuraavassa, teoriaosuuden päättävässä luvussa esittelen tarkemmin mittausinvarianssin käsitteen.

3 Mittausinvarianssi

Luvussa 2.3 esitetyn mukaisesti ESS-aineistossa luottamuksen kolme tyyppiä – sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen – operationalisoidaan latenttikonstruktiona. Latentti eli piilevä konstruktio on ilmiö, jota ei voida suoraan havaita tai mitata. ESS-kyselyssä sosiaalista, institutionaalista ja poliittista luottamusta mitataan välillisesti indikaattoreiden avulla.

Käsitteellisesti keskeistä on, että latenttikonstruktio vaikuttaa indikaattoreihin, ei päinvastoin. Indikaattorien arvoissa tapahtuvat muutokset heijastavat siis muutoksia latentissa ilmiössä eivätkä muuta sitä itsessään. Toisin sanoen tutkittava ilmiö on analyysin kohde, kun taas indikaattorit ovat sen ilmentymiä.

Kun tutkimuksen tavoitteena on vertailla latenttikonstruktiota esimerkiksi eri ajankohtien tai väestöryhmien välillä, on olennaista varmistaa, että konstruktio on rakenteellisesti ja mittausasoltaan yhteneväinen vertailuryhmien välillä (Putnick & Bornstein, 2016). Metodologisessa kirjallisuudessa tähän viitataan mittausinvarianssin käsitteellä.

Mittausinvarianssia tarkastellaan tyypillisesti konfirmatorisen faktorianalyysin (CFA) avulla (Cheung & Rensvold, 2002; Putnick & Bornstein, 2016). Mittausinvarianssista käytetään myös nimitystä faktoriaalinen invarianssi. Tarkastelu etenee vaiheittain helpommasta invarianssin tasosta kohti tiukempaa. Kukin vaikeampi taso edellyttää, että helpompi invarianssitaso on voimassa.

Konfiguraalinen eli rakenteellinen invarianssi on perustaso. Se on voimassa, mikäli latenttikonstruktio on rakenteellisesti yhtenevä vertailuryhmien välillä, jolloin samat indikaattorit latautuvat samoille faktoreille CFA-mallissa. Ei-teknisin termein esitettynä konfiguraalinen invarianssi tarkoittaa, että vertailuryhmät ymmärtävät latenttikonstruktion samalla tavalla.

Metrisen invarianssi tarkoittaa, että indikaattorien lataukset faktoriin ovat yhtenevät vertailuryhmien välillä. Muutos latentti-ilmiössä ilmenee tällöin kaikissa vertailuryhmissä samansuuruisena muutoksena indikaattoreissa. Metrisen invarianssin voimassaolo on edellytys latentti-ilmiötä kuvaavien summamuuttujien luotettavalle käytölle regressiomallien selittävinä muuttujina.

Skalaarinen invarianssi tarkoittaa, että indikaattoreiden latausten lisäksi niiden interceptit ovat yhtenevät vertailuryhmien välillä. Tällöin latenttikonstruktiota mitataan samalla skaalalla

vertailuryhmien välillä, mikä mahdollistaa latenttikonstruktion keskiarvon luotettavan vertailemisen ryhmien välillä. Skalaarinen invarianssi on edellytys latentti-ilmiötä kuvaavien summamuuttujien luotettavalle käytölle regressiomallien selitettävänä muuttujina.

Tiukka (engl. *strict*) invarianssi on viimeinen ja vaativin invarianssitaso. Se edellyttää, että jäännösvirheet ovat yhtenevät vertailuryhmien välillä. Tiukka invarianssi on tilastollisen tutkimuksen kannalta harvoin edellytys latentti-ilmiötä kuvaavien summamuuttujien käytölle tilastollisessa analyysissä, mutta se varmistaa mittausvirheen määrän olevan yhtä suuri vertailuryhmien välillä ja ryhmien sisällä. Tämä voi parantaa esimerkiksi pienempien efektien havaitsemista.

Reaalimaailmassa surveyaineistoissa havaitut invarianssipuutteet voivat kertoa siitä, että latenttikonstruktio ei ole rakenteellisesti yhtäläinen vertailuryhmien välillä. Toisaalta invarianssipuutteita voi syntyä myös otantaan, vastauskäyttäytymiseen tai aineiston käsittelyyn liittyvistä syistä, vaikka konstruktion teoreettinen rakenne olisi sama ja vastaajat ymmärtäisivät sen yhtäläisesti. Esimerkiksi kyselytutkimuksissa tunnettu *straightlining*-ilmiö, eli saman vastausvaihtoehdon valitseminen useisiin indikaattoreihin, voi kertoa vastaajan huomiokyvyn herpaantumisesta tai vastausmotivaation laskusta. Metodologisessa kirjallisuudessa tunnetaan myös osittaisen invarianssin käsite, jossa invarianssia arvioidaan sallimalla yhden indikaattorin poikkeaminen invarianssiehtojen mukaisesta rakenteesta kunkin latenttifaktorin osalta (Byrne ym., 1989). Osittainen invarianssi on yleisesti hyväksytty kompromissi, koska se mahdollistaa latenttien keskiarvojen ja regressiokertoimien vertailun, kunhan suurin osa latauksista ja intercept-parametreista on invariantteja.

4 Tutkimusasetelma

4.1 Tutkimuskysymykset

Luvussa 2.3 esittämäni mukaisesti luottamustutkimuksessa luottamus ymmärretään tavanomaisesti usean faktorin latenttirakenteena, jossa sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus ovat erillisiä faktoreita (kuvio 2).

Viime vuosina metodologinen kritiikki luottamuksen vakiintuneita mittaustapoja ja luottamuksen oletettua latenttirakennetta kohtaan on voimistunut. On esitetty, että luottamuksen vakiintuneet mittaustavat ja -skaalat voivat tuottaa mittausinvarianssin puutteita erityisesti eri ikä-, koulutus- ja etnisten ryhmien välillä (Robbins, 2024). Tämä asettaa kyseenalaiseksi sen, kuinka luotettavia esimerkiksi ESS-aineistoon perustuvissa vertailevissa tutkimuksissa havaitut tulokset ovat.

Osa metodologisesta kritiikistä kohdistuu luottamuksen oletettuun latenttirakenteeseen (ks. luku 2.3) sekä sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen empiirisesti tunnetun yhteisvaihtelun huomiotta jättämiseen luottamustutkimuksessa. Kriittisten näkemysten mukaan luottamusta tulisi tarkastella yksinkertaisten mallien sijasta usean korreloivan faktorin latenttirakenteena tai jopa monitasoisena latenttirakenteena, jossa sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen yhteisvaihtelua selittäisi ylemmän tason latenttifaktori (Mancini ym., 2025).

Jälkimmäistä kritiikkiä ei voida sivuuttaa. Sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus korreloivat kohtalaisen voimakkaasti, kuten taulukossa 2 esitetystä Suomen ESS-aineistosta vuosilta 2002–23 lasketusta korrelaatiomatriisista havaitaan. Selvän korrelaation huomiotta jättämistä voidaan pitää jopa metodologisena puutteena. Näin ollen luottamuksen mallintamista usean korreloivan faktorin rakenteena tulisi ainakin tarkastella.

Taulukko 2. Luottamuksen summamuuttujien väliset korrelaatiot Suomen ESS-aineistossa 2002–2023

Ikäryhmä Luottamustyyppi	Koko väestö			Yli 30-vuotiaat			15–29-vuotiaat		
	T1	T2	T3	T1	T2	T3	T1	T2	T3
T1	1			1			1		
T2	0,3874	1		0,3914	1		0,3708	1	
T3	0,3846	0,5600	1	0,3893	0,5544	1	0,3922	0,6054	1

T1 = Yleistetty/sosiaalinen luottamus, T2 = Institutionaalinen luottamus, T3 = Poliittinen luottamus

Tämän tutkielman tavoitteena on vastata edellä esitettyyn luottamustutkimukseen kohdistettuun metodologiseen kritiikkiin. Analyyttisen kiinnostukseni kohteena ovat Suomen ESS-aineistoon perustuvien eri ajankohtien ja ikäryhmien välisten luottamusvertailujen luotettavuus, sekä tarkastella, miten sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen yhteisvaihtelua voidaan huomioida siirtymällä yksinkertaisista malleista usean korreloivan faktorin tai monitasoisen latenttirakenteen mallintamiseen.

Tutkimuskysymykseni ovat:

- (1) Mitkä invarianssitasot pätevät sosiaaliselle, institutionaalille ja poliittiselle luottamukselle eri ajankohtien ja ikäryhmien välillä Suomen ESS-aineistossa?
- (2) Voidaanko sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen yhteisvaihtelu huomioida mallintamalla ilmiötä usean korreloivan faktorin tai monitasoisena latenttirakenteena?

Rajaan tarkastelun ESS:n Suomen aineistoon vuosina 2004, 2012 ja 2023 sekä ikäryhmien osalta 15–29-vuotiaisiin ja yli 30-vuotiaisiin vastaajiin. Tarkasteluajankohta alkaa ESS-kierroksesta 2, mistä lähtien kaikki poliittisen luottamuksen indikaattorit ovat sisältyneet ESS-kyselyihin, ja päättyy viimeiseen julkistettuun ESS-kierrokseen 11. Ikäryhmien rajaaminen alle 29- ja yli 30-vuotiaisiin perustuu Tilastokeskuksen väestötilastoon, jonka mukaan työmarkkinaosallisuus vakiintuu ikävuosien 29–30 välillä. Tarkastelun rajaaminen ainoastaan Suomen aineistoon perustuu pro gradu -tutkielman rajalliseen laajuuteen.

4.2 Tutkimusaineisto

Tutkimusaineistona käytän European Social Survey (ESS) -kyselyn Suomen aineistoa kierroksilta 2, 6 ja 11 eli vuosilta 2004, 2012 ja 2023. ESS:n ydinmoduuli on sisältänyt kaikki kahdeksan luottamusindikaattoria kierroksesta 2 alkaen. Kierros 6 sijoittuu tarkastelujakson keskivaiheille, ja kierros 11 on tuorein julkistettu ESS-aineisto. Täten rajaus mahdollistaa mittausinvarianssin arvioinnin eri ajankohtina kerättyjen aineistojen välillä.

Taulukko 3. Aineiston vastaajamäärät ennen ja jälkeen puuttuvien arvojen poiston

ESS-kierros	ennen poistoa	poiston jälkeen	poistetut
2 (vuosi 2004)	2022	1855	167
6 (vuosi 2012)	2197	2017	180
11 (vuosi 2023)	1563	1423	140
Yhteensä	5782	5295	487

Puuttuvat havainnot on käsitelty kierroksittain listwise-poistona siten, että aineistoon on jätetty ainoastaan ne vastaajat, jotka ovat vastanneet kaikkiin kahdeksaan luottamusindikaattoriin. Menettely on perusteltua, koska mittausinvarianssin arviointi CFA:ssa edellyttää yhtenäistä havaintoaineistoa kaikissa analysoitavissa muuttujissa, ja luottamusindikaattoreihin liittyvien puuttuvien vastausten osuus on aineistossa verraten vähäinen.

Analysoitavassa aineistossa on yhteensä 5 295 vastaajaa, joista miehiä on 49 prosenttia (2 592 henkilöä) ja naisia 51 prosenttia (2 703 henkilöä). Aineiston rakenne vastaajien ikä- ja sukupuolijakaumien osalta on lähes yhtenevä ennen ja jälkeen poistomenettelyn (taulukko 3).

4.3 Tutkimusmenetelmät

Tutkimusmenetelmänä käytän konfirmatorista faktorianalyysiä (engl. *confirmatory factor analysis*, CFA), jonka avulla testaan luottamusta koskevien mittausmallien rakennetta ja mittausinvarianssia. Invarianssin pitävyyttä tarkastellaan vaiheittain tiukentuvien invarianssitasojen mukaisesti, eli ensin konfiguraalista invarianssia, tämän jälkeen metristä ja skalaarista invarianssia sekä mahdollisuuksien mukaan myös tiukkaa (strict) invarianssia. Tämä lähestymistapa mahdollistaa sen arvioimisen, missä määrin luottamuksen mittarit ovat vertailukelpoisia eri ikäryhmien ja eri ajankohtien välillä.

Toisin kuin eksploraatiivisessa faktorianalyysissä (engl. *exploratory factor analysis*), CFA-analyysissä latenttikonstruktion rakenne määritellään ennalta, ja analyysin tavoitteena on arvioida, ovatko empiiriset havainnot yhteensopivia tämän teoreettisesti määritellyn rakenteen kanssa. CFA-analyysi on metodologisesti oikea valinta, kun tavoitteena on tarkastella luottamustutkimuksen vertailtavuutta ja luotettavuutta ESS-aineistossa, jota käytettäessä latenttifaktoreiden rakenne on aiemman tutkimuksen perusteella teoreettisesti määritetty.

Aiempi tutkimus osoittaa, että poliittinen, institutionaalinen ja sosiaalinen luottamuksen korreloivat voimakkaasti. Ennen varsinaisia invarianssitarkasteluja esitän lyhyesti EFA-analyysin tarkastelun kohteena olevista indikaattoreista. Tavoitteena ei ole etsiä uusia latenttirakenteita, vaan käyttää sitä deskriptiivisenä menetelmänä osoittamaan luottamuksen lajien tunnetun yhteisvaihtelun huomioimatta jättämisen metodologista ongelmallisuutta.

Empiirisessä tutkimuksessa luottamuksen kolmea latenttifaktoria tarkastellaan usein itsenäisesti. Aiemmin esitetty metodologinen kritiikki (ks. luvut 2.3 ja 4.1) kohdistuu osaltaan myös tähän tutkimuskäytäntöön. Kritiikin mukaan tämä käytäntö ensinnäkin implisiittisesti

olettaa luottamuksen kolme latenttifaktoria itsenäisiksi (ilman perustelua), ja toisekseen jättää huomiotta kolmen latenttifaktorin tunnetun yhteisvaihtelun.

Näiden metodologisessa kritiikissä esitettyjen väitteiden tarkastelemiseksi tässä tutkielmassa tarkastelen luottamuksen invarianssia ensin yksifaktoristen, itsenäisten ja korreloimattomien latenttifaktoreiden mallina. Seuraavaksi tarkastelen kolmen korreloivan faktorin latenttirakenteen mallia ja lopuksi mallinnan monitasoisen latenttirakenteen, jossa korkeamman tason latenttifaktori selittää sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen yhteisvaihtelua. Hierarkkinen analysointi mahdollistaa sen arvioimisen, missä määrin luottamuksen kolme ulottuvuutta heijastavat yhteistä, yleisempää luottamuksen latenttitekijää.

4.4 Tekoölyn hyödyntäminen tutkielmassa

Tässä tutkielmassa olen hyödyntänyt lähdekirjallisuutta etsiessäni käyttämieni tietokantojen (Volter, Web of Science, Scopus, Keenious) tekoälypohjaisia hakutyökaluja. Näiden ehdottamia artikkeleita ei valittu tutkielman lähdeaineistoon.

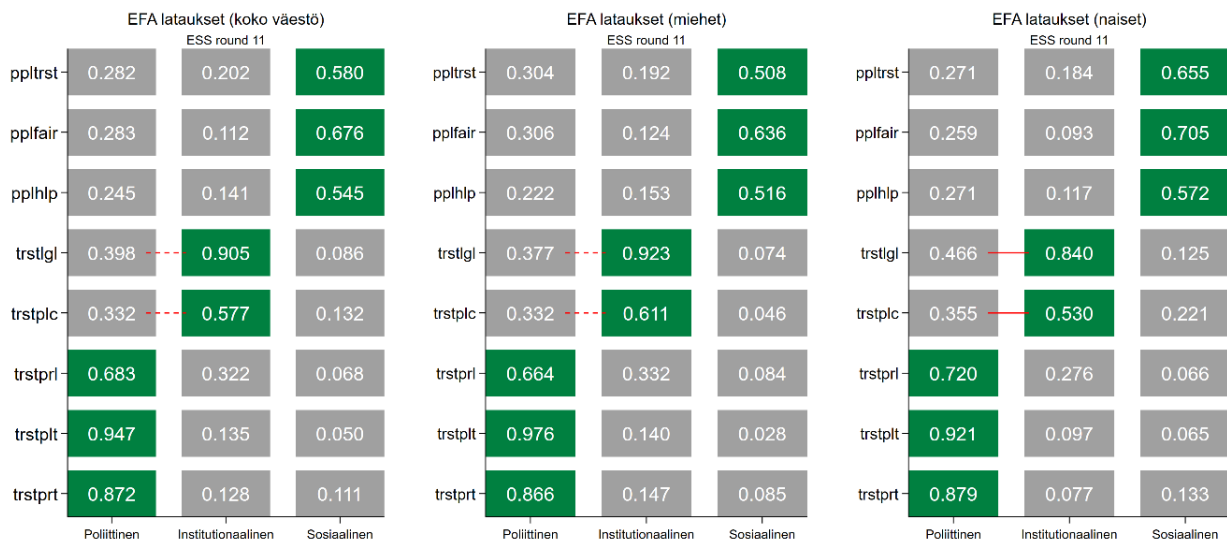
Muilta osin tutkielmassa ei ole hyödynnetty tekoölyä.

5 Tulokset

5.1 Yhteisvaihtelun huomiotta jättämisen ongelma

Aiempi tutkimus osoittaa sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen korreloivan voimakkaasti. Tämä havaitaan myös ESS-aineistossa (taulukko 2). Erityisesti institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen voimakas korrelaatio herättää kysymyksen siitä, voidaanko niitä luotettavasti pitää erillisinä latenttifaktoreina.

Esitän aluksi deskriptiivisesti ESS-kierroksen 11 (2023) eksploratiivisen faktorianalyysin (EFA) tulokset koko väestölle sekä erikseen mies- ja naisvastaajille (kuvio 3). Tarkastelu osoittaa, että aineistosta havaitaan kolme vahvaa faktoria, joiden rakenne vastaa ESS-aineiston luottamuksen operationalisoinnin mukaista teoreettista rakennetta. Ongelmallisesti institutionaalisen luottamuksen indikaattorit (luottamus oikeusjärjestelmään ja poliisiin) antavat kuitenkin väestötasolla ja miesvastaajien osalta viitteitä ristiin latautumisesta. Naisten osalta ristilataus vaikuttaa ilmeiseltä. Ristilataukset eivät välttämättä tarkoita, että konstruktiot olisivat empiirisesti identtisiä, mutta ne osoittavat, että indikaattorit eivät erottele poliittista ja institutionaalista luottamusta toisistaan yhtä selkeästi kuin teoreettinen malli olettaa.

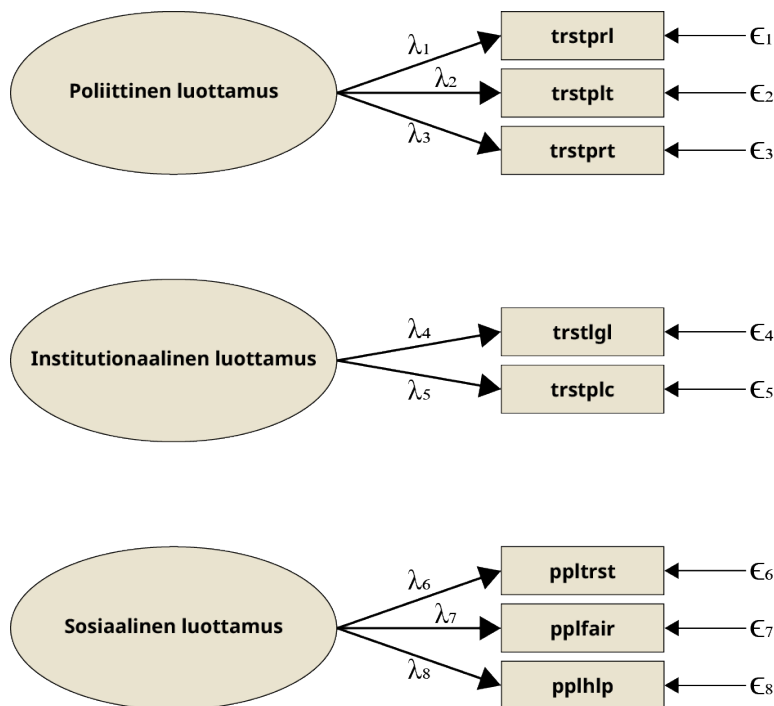
Kuvio 3. EFA-analyysin tuottamat faktorilataukset koko väestölle, miehille ja naisille ESS-kierroksella 11 (2023)

Yllä esitetty tulos havainnollistaa luvussa 2.3 esittämäni näkemystä siitä, ettei metodologista kritiikkiä tarpeesta mallintaa luottamus korreloivien faktoreiden rakenteena voida sivuuttaa. Ristilatautuminen on seuraus institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen voimakkaasta korrelaatiosta. Se viittaa siihen, etteivät indikaattorit muodosta täysin puhtaita faktoreita, mikä

heikentää yksifaktoristen mallien uskottavuutta ja korostaa tarvetta korreloivien tai hierarkkisten mallien tarkastelulle.

5.2 Yksifaktoristen latenttirakenteiden invarianssi

Tarkastelen aluksi sekventiaalisesti invarianssin pitävyyttä mallinnettaessa sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus itsenäisinä latenttikonstruktiona (kuvio 4). Toisin sanoen invarianssitarkastelu tehdään erikseen kullekin luottamuksen ulottuvuudelle.

Kuvio 4. Luottamuksen mallintaminen yksifaktoristen latenttikonstruktioiden mallina

Konfirmatorinen faktorianalyysi on tilastollinen malli, jonka matemaattisia ominaisuuksia tarkastellaan tässä tutkielmassa vain siltä osin kuin se on itse analyysin toteuttamisen kannalta tarpeen. CFA:ssa estimoidaan mallin parametrit numeerisin menetelmin hyödyntäen havaintomatriisin momenteja.

Yksifaktorisessa latenttikonstruktiossa tarvitaan vähintään kolme indikaattoria, jotta malli voidaan identifioida. Tämä edellytys ei toteudu institutionaalisen luottamuksen kohdalla, jossa indikaattoreita on vain kaksi. Tästä syystä yksifaktorisen latenttikonstruktion invarianssitarkastelu voidaan suorittaa ainoastaan poliittiselle ja sosiaaliselle luottamukselle.

Matemaattisesti kolmen indikaattorin latenttifaktorissa havaintomatriisista saatavien momenttien lukumäärä vastaa täsmälleen estimoitavien parametrien lukumäärää. Toisin

sanoen mallin vapausasteiden määrä on nolla arvioitaessa konfiguraalista invarianssitason, jossa faktorilatauksia ja intercepteja ei kiinnitetä. Tämä johtaa siihen, että yleisesti käytetyt mallin sopivuutta kuvaavat tunnusluvut, kuten CFI, TLI, SRMR ovat triviaaleja.

Konfiguraalisen invarianssin pitävyyttä arvioidaan tästä syystä seuraavien kriteereiden perusteella:

- (1) Konvergoituko malli vähintään kahden vertailuryhmän tarkastelussa, toisin sanoen löytääkö numeerinen optimointialgoritmi mallille matemaattisesti pitävän ratkaisun?
- (2) Ovatko mallin sovittamat faktorilataukset riittävän selkeät ja voimakkaat ja keskivirheet hyväksyttävällä tasolla?

Metrisen, skalaarisen ja tiukan invarianssitason osalta mallissa kiinnitetään vaiheittain useampia estimoitavia parametreja, mikä lisää mallin vapausasteiden määrää. Näiden invarianssitason arvioinnissa voidaan hyödyntää perinteisiä mallin sopivuutta kuvaavia tunnuslukuja.

Metodologisessa kirjallisuudessa huomautetaan χ^2 - ja RMSEA-testisuureiden olevan herkkiä pienten vapausasteiden ja suurten havaintomäärien yhdistelmälle. Nykytutkimuksessa invarianssia arvioitaessa tukeudutaankin tavanomaisesti mallin sopivuutta kuvaavien CFI-, TLI- ja SRMR-tunnuslukujen absoluuttisiin arvoihin sekä näiden muutokseen tarkasteltavan ja sekventiaalisesti aiemman invarianssitason välillä (Hu & Bentler, 1999). Sovellan invarianssitason pitävyyttä arvioidessani Cheung ja Rensvoldin (2002) esittämiä kriteereitä mallien sopivuutta kuvaavien tunnuslukujen arvioinnissa.

Sosiaalisen luottamuksen konfiguraalista invarianssia testaavat mallit konvergoituivat ongelmitta sekä eri ajankohtia että eri ikäryhmiä vertailevissa testeissä. Faktorilataukset olivat voimakkaita molempien vertailumuotojen välillä, ja sovitteissa havaitut keskivirheet olivat normaaleja. Mallien sopivuutta kuvaavia tunnuslukuja arvioidessa havaitaan metrisen ja skalaarisen invarianssin pitävän sekä eri ajankohtien että eri ikäryhmien välillä. (Taulukko 4a.)

Vastaavasti poliittisen luottamuksen konfiguraalista invarianssia testaavat mallit konvergoituivat ongelmitta sekä eri ajankohtia että eri ikäryhmiä vertailevissa testeissä. Faktorilataukset olivat voimakkaita, eivätkä sovitetun mallin keskivirheet antaneet viitteitä konfiguraalisen invarianssimallin epäluotettavuudesta. Mallien sopivuutta kuvaavien tunnuslukujen perusteella havaitaan myös poliittisen luottamuksen osalta metrisen ja

skalaarisen invarianssin pitävän sekä eri ajankohtien että eri ikäryhmien välillä. (Taulukko 4b.)

Taulukko 4a. Sosiaalisen luottamuksen invarianssi yksifaktoriselle latenttikonstruktioille

	Eri ajankohtien välillä			Eri ikäryhmien välillä		
	Konfiguraalinen	Metrinen	Skalaarinen	Konfiguraalinen	Metrinen	Skalaarinen
χ^2	0,000	3,806	45,368	0,000	0,448	2,224
df	0	4	8	0	2	4
$\Delta\chi^2$		3,806	41,562		0,448	1,776
p		0,433	0,000		0,800	0,411
rmsea	0,000	0,000	0,051	0,000	0,000	0,000
Δ rmsea		0,000	0,051		0,000	0,000
cfi	1,000	1,000	0,988	1,000	1,000	1,000
Δ cfi		0,000	-0,012		0,000	0,000
tli	1,000	1,000	0,986	1,000	1,006	1,003
srmr	0,000	0,012	0,014	0,000	0,013	0,015
Δ srmr		0,012	0,002		0,013	0,002
aic	60 489	60 485	60 519	16 100	16 096	16 094
bic	60 667	60 636	60 644	16 194	16 180	16 167

Taulukko 4b. Poliittisen luottamuksen invarianssi yksifaktoriselle latenttikonstruktioille

	Eri ajankohtien välillä			Eri ikäryhmien välillä		
	Konfiguraalinen	Metrinen	Skalaarinen	Konfiguraalinen	Metrinen	Skalaarinen
χ^2	0,000	10,780	25,793	0,000	0,923	1,366
df	0	4	8	0	2	4
$\Delta\chi^2$		10,780	15,013		0,923	0,443
p		0,029	0,005		0,630	0,801
rmsea	0,000	0,031	0,036	0,000	0,000	0,000
Δ rmsea		0,031	0,005		0,000	0,000
cfi	1,000	0,999	0,998	1,000	1,000	1,000
Δ cfi		-0,001	-0,001		0,000	0,000
tli	1,000	0,998	0,998	1,000	1,001	1,001
srmr	0,000	0,021	0,022	0,000	0,012	0,012
Δ srmr		0,021	0,001		0,012	0,000
aic	57 251	57 254	57 261	15 097	15 094	15 090
bic	57 429	57 405	57 386	15 191	15 178	15 164

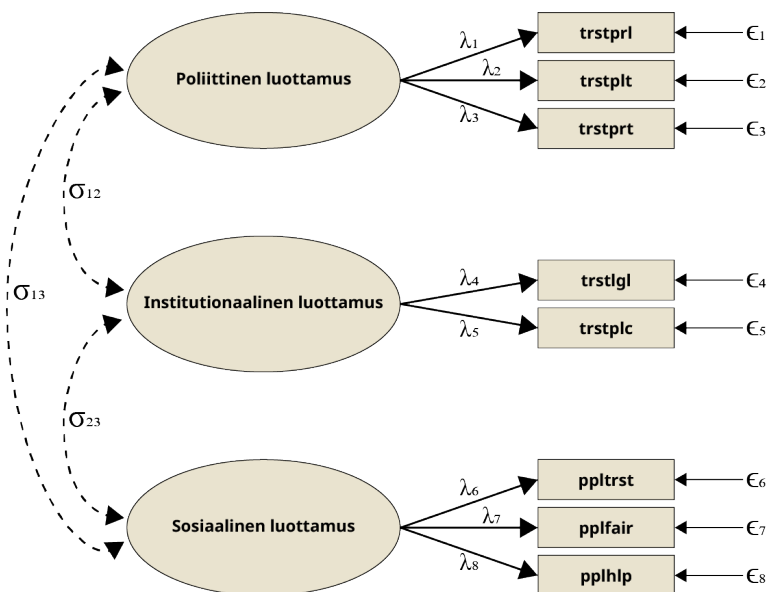
Skalaarisesta invarianssitason testaamiseen käytetystä CFA-mallista määritettynä sosiaalisen luottamuksen väestötason keskiarvot olivat 6,53 vuonna 2004, 6,59 vuonna 2012 ja 7,02 vuonna 2023. Vastaavat keskiarvot poliittiselle luottamukselle olivat 6,08, 6,01 ja 6,48. Tulokset vastaavat aiemman tutkimuksen havaintoja luottamuksen suhteellisesta pysyvyydestä (ks. esim. Kouvo, 2014). Ikäryhmien välillä havaittiin 15-29-vuotiaiden keskimääräisen sosiaalisen luottamuksen olevan alhaisempi (6,66) kuin yli 30-vuotiaiden

(7,04). Sen sijaan poliittisen luottamuksen osalta nuoremman ikäryhmän keskimääräinen luottamustaso (6,74) oli vanhempaa ikäryhmää (6,56) korkeampi. Tulos haastaa aiemman tutkimuksen käsitystä nuorten keskimäärin alhaisemmasta luottamuksesta.

Yhteenvedon todetaan, että sekä sosiaaliselle että poliittiselle luottamukselle havaitaan konfiguraalisen, metrisen ja skalaarisen invarianssin pitävän eri ajankohtien ja eri ikäryhmien välillä Suomen ESS-aineistossa. Institutionaalisen luottamuksen testausta ei aiemmin esitettyjen rajoitteiden vuoksi pystytty arvioimaan yksifaktorisen latenttirakenteen mallissa.

5.3 Korreloivien faktoreiden latenttirakenteen invarianssi

Tarkastelen seuraavaksi invarianssia mallintamalla sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen kolmen korreloivan faktorin latenttirakenteena. Toisin sanoen luottamuksen tyyppejä ei tarkastella enää erillisinä faktoreina, vaan niiden yhteisvaihtelu huomioidaan CFA-mallissa. Tarkasteltavan mallin rakenne on esitetty kuviossa 5.

Kuvio 5. Kolmen korreloivan faktorin latenttirakenne

Yksifaktoriseen malliin verrattuna kolmen korreloivan faktorin mallissa on sekä (matemaattisia) etuja että uusia haasteita. Kolmen faktorin mallissa faktoreiden kovarianssi lisää havaintomatriisista saatavien momenttien määrää. Tämän ansiosta malli mahdollistaa myös kahden indikaattorin faktorin (institutionaalinen luottamus) invarianssien testaamisen. Lisäksi mallin vapausasteet ovat positiiviset jo konfiguraalisen invarianssitason testauksessa, minkä ansiosta mallin sopivuutta kuvaavat tunnusluvut ovat tulkittavissa myös konfiguraalisen invarianssitason osalta.

Korreloivien faktorien latenttirakenteessa ongelmaksi voi kuitenkin muodostua mallien konvergoituminen, mikä ilmeni tässä tutkielmassa käytetyssä ESS-aineistossa erityisesti konfiguraalisen invarianssitason osalta. CFA-analyysissä mallin sovittamisessa tukeudutaan numeerisiin menetelmiin toimiviin optimointialgoritmeihin. Osoittautui, että aineistossani algoritmien läpikäymä likelihood-alue sisältää tasaisia tai satulamaisia alueita, joista Stata-ohjelmiston oletusarvoisesti käyttämä Newton-Raphson-algoritmi ei löydä matemaattista ratkaisua. Konvergoitumishaasteen ratkaisemiseksi mallit sovitettiin hyödyntämällä samanaikaisesti sekä Newton-Raphson-algoritmia että BFGS-algoritmia (Broyden-Fletcher-Goldfarb-Shanno).¹

Edellä esitetyn optimointialgoritmien täsmentämisen jälkeen invarianssitasoja sekventiaalisesti testaavat CFA-mallit konvergoituivat ongelmitta. Mallin sopivuutta kuvaavien tunnuslukujen perusteella havaitaan konfiguraalisen, metrisen, skalaarisen ja tiukan invarianssin pitävän sekä eri ajankohtien (taulukko 5a) että eri ikäryhmien (taulukko 5b) välillä Suomen ESS-aineistossa.

Taulukko 5a. Invarianssitestien tulokset eri ajankohtien välillä

	Konfiguraalinen	Metrisen	Skalaarinen	Tiukka
χ^2	643,5	671,6	881,4	1040,6
df	51	67	83	99
$\Delta\chi^2$		28,040	209,841	159,179
p		0,031	0,000	0,000
rmsea	0,081	0,072	0,074	0,073
Δ rmsea		-0,010	0,002	0,000
cfi	0,969	0,969	0,959	0,951
Δ cfi		-0,001	-0,010	-0,007
tli	0,950	0,961	0,958	0,959
srmr	0,035	0,040	0,042	0,052
Δ srmr		0,005	0,002	0,010
aic	154366	154362	154540	154667
bic	154899	154790	154862	154884

¹ Optimointialgoritmien täsmällisempi matemaattinen kuvaus ja perustelu ovat tämän pro gradu -tutkielman laajuuden ulkopuolella.

Taulukko 5b. Invarianssitestien tulokset eri ikäryhmien välillä

	Konfiguraalinen	Metrinen	Skalaarinen	Tiukka
χ^2	202,6	224,6	259,9	300,6
df	34	42	50	58
$\Delta\chi^2$		21,997	35,238	40,686
p		0,005	0,000	0,000
rmsea	0,084	0,078	0,077	0,077
Δ rmsea		-0,005	-0,001	0,000
cfi	0,969	0,966	0,961	0,955
Δ cfi		-0,003	-0,005	-0,006
tli	0,949	0,955	0,957	0,957
srmr	0,043	0,075	0,079	0,086
Δ srmr		0,032	0,004	0,007
aic	40 620	40 626	40 645	40 670
bic	40 904	40 868	40 845	40 827

Koska konfiguraalisen mallin konvergoituminen oli aiemmin esitetyn mukaisesti haastavaa, kiinnitettiin erityistä huomiota sovitetun mallin tuottamien keskivirheiden sekä faktoreiden pareittaisten kovarianssien tarkasteluun. Näissä ei havaittu mitään mallin luotettavuutta heikentävää.

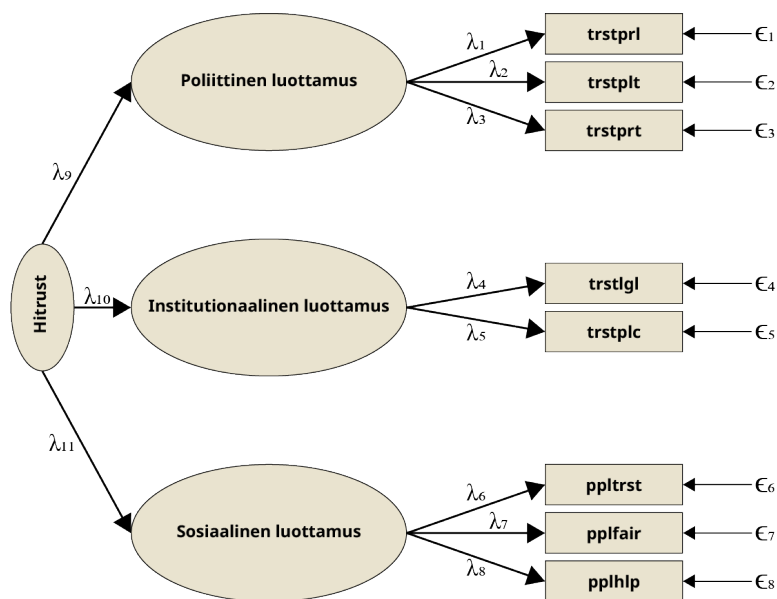
Taulukossa 6 on esitetty kolmen korreloivan faktorin pareittaiset korrelaatiot eri ajankohtien ja ikäryhmien välillä. Tulokset vahvistavat aiemmasta tutkimuksesta tiedetyn voimakkaan yhteisvaihtelun sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen välillä. Tämä yhteisvaihtelu näyttää tulosten perusteella voimistuneen kahden viime vuosikymmenen aikana.

Taulukko 6. Kolmen korreloivan faktorin pareittaiset korrelaatiot

Faktoripari	2004	2012	2023
Sosiaalinen - Poliittinen luottamus	0,47	0,54	0,55
Sosiaalinen - Institutionaalinen luottamus	0,47	0,51	0,54
Institutionaalinen - Poliittinen luottamus	0,59	0,63	0,65

5.4 Monitasoisen latenttirakenteen invarianssi

Lopuksi tarkastelen luottamuksen mallintamista monitasoisen latenttirakenteen mallina. Toisin sanoen mallissa poliittisen, institutionaalisen ja sosiaalisen luottamuksen yhteisvaihtelua selittää korkeamman tason latenttifaktori. Testatun mallin rakenne on esitetty kuviossa 6.

Kuvio 6. Monitasoinen latenttirakenne

Kuten kolmen korreloivan faktorin malli, myös hierarkkisen/monitasoisen mallin vapausasteet ovat positiiviset jo konfiguraalisen invarianssitason testaamisessa, mikä mahdollistaa mallin sopivuutta kuvaavien tunnuslukujen arvioimisen kaikkien invarianssitason osalta.

Monitasoisen latenttirakenteen konvergoituminen konfiguraalista invarianssitason testaavassa CFA-mallissa osoittautui vielä haastavammaksi kuin kolmen korreloivan faktorin rakenteessa. Konvergoitumismalli ratkaistiin samalla periaatteella kuin korreloivien faktoreiden mallissa, toisin sanoen hyödyntämällä kahta rinnakkaista optimointialgoritmia samanaikaisesti. Rinnakkaisten algoritmien järjestyksen ja iteraatiokierrosten lukumäärien asettaminen osoittautui kuitenkin erittäin haastavaksi. Tästä syystä monitasoisen mallin invarianssitason pitävyyttä testattiin ainoastaan eri ikäryhmien (15-29-vuotiaat ja yli 30-vuotiaat) välillä, sillä eri ajankohtien (2004, 2012 ja 2023) välisessä testauksessa vertailuryhmien määrä laajentaa optimoitavaa likelihoud-aluetta merkittävästi.

Edellä esitetyin huomioon monitasoinen latenttirakenne konvergoitui (lopulta) ongelmitta eri ikäryhmien välistä konfiguraalista, metristä, skalaarista ja tiukkaa invarianssia testaavissa CFA-malleissa. Sovitettujen mallien keskivirheet eivät antaneet viitteitä mallin epävakaudesta. Tunnuksien perusteella havaitaan myös monitasoiselle latenttirakenteelle konfiguraalinen, metrinen, skalaarinen ja tiukka invarianssi eri ikäryhmien välillä.

Taulukko 7. Invarianssitestien tulokset eri ikäryhmien välillä

	Konfiguraalinen	Metrinen	Skalaarinen	Tiukka
χ^2	202,6	222,8	257,5	297,5
df	34	39	47	55
$\Delta\chi^2$		20,194	34,725	39,920
p		0,001	0,000	0,000
rmsea	0,084	0,081	0,079	0,079
Δ rmsea		-0,002	-0,002	-0,001
cfi	0,969	0,966	0,961	0,955
Δ cfi		-0,003	-0,005	-0,006
tli	0,949	0,951	0,954	0,954
srmr	0,043	0,062	0,065	0,072
Δ srmr		0,020	0,003	0,007
aic	40 620	40 630	40 649	40 672
bic	40 904	40 888	40 864	40 846

Monitasoisen eli hierarkkisen latenttirakenteen mallintaminen vastaa Mancini ym. (2025) metodologisessa kritiikissä esittämää pohdintaa luottamuksen mallintamisesta. Vaikka invarianssitulosten perusteella havaitaan kaikkien invarianssitasojen pitävyys, tulosta tulee arvioida myös mallin yhteensopivuudelle aprioriseen teoreettiseen käsitykseen luottamuksen rakenteesta. Aiemmin luvussa 2.3 esittämäni mukaisesti ESS-aineistossa luottamuksen operationalisointi nojautuu Uslanerin käsitykseen luottamuksesta (ks. Uslaner, 2002). Monitasoinen latenttirakenne sisältää implisiittisen oletuksen siitä, että sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus ovat saman korkeamman tason latenttifaktorin ulottuvuuksia. Tämä ei mielestäni tyydyttävästi vastaa Uslanerin teoreettista määrittelyä. Saatu tulos osoittaa invarianssin pitävän matemaattisesti.

6 Johtopäätökset

Korkea luottamus on monin tavoin eduksi niin yhteiskunnalle, yhteisöille kuin yksilöille. Se tukee yhteiskunnan vakautta ja demokratian toimivuutta (Nannestad ym., 2014), edistää talouskasvua (Bjørnskov, 2009; Knack & Keefer, 1997) ja lisää kansalaisten aktiivista osallistumista yhteisölliseen ja yhteiskunnalliseen toimintaan (Brehm & Rahn, 1997; Putnam, 1993, 2000/2020). Luottamus on myös yhteydessä yksilön hyvinvointiin, onnellisuuteen ja elämäntyytyväisyyteen (Ervasti ym., 2019). Ilman luottamusta moderni yhteiskunta ei pystyisi toimimaan. Se muodostaa perustan esimerkiksi sosiaaliturvan ja verotuksen legitimitetille (ks. esim. Algan ym., 2016). Luottamustutkimus onkin tärkeä yhteiskuntatieteiden ja sosiaalipoliittisen tutkimuksen ala. Yhteiskunnallisen ja sosiaalipoliittisen merkittävyytensä vuoksi on tärkeitä, että ilmiötä mitataan oikein ja saadut tulokset ovat luotettavia.

Tämän tutkielman tavoitteena oli vastata viime vuosina voimistuneeseen luottamuksen vakiintuneisiin mittaustapoihin ja skaaloihin kohdistuneeseen metodologiseen kritiikkiin (ks. esim. Mancini ym., 2025; Robbins, 2024). Ensimmäinen tutkimuskysymykseni oli, mitkä invarianssitason sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen osalta havaitaan eri ajankohtien ja eri ikäryhmien välillä. Toinen tutkimuskysymykseni oli, voidaanko luottamuksen ulottuvuuksien tunnettu yhteisvaihtelu huomioida mallintamalla luottamusta korreloivien faktoreiden latenttirakenteena tai monitasoisena latenttirakenteena. Aineistona käytin ESS-kyselyiden Suomen aineistoa vuosilta 2004, 2012 ja 2023 ja tarkasteltaviksi ikäryhmiksi valitsin 15–29-vuotiaat ja yli 30-vuotiaat vastaajat. Tutkimuskirjallisuudessa ei ole aiempaa systemaattista tarkastelua Suomen ESS-aineiston mittausinvarianssista. Seuraavaksi kokoon yhteen analyysien keskeiset tulokset ja arvioin niiden merkitystä luottamuksen mittaamisen ja teoreettisen mallintamisen kannalta.

Yksifaktoristen latenttirakeiden tarkastelu oli mahdollista ainoastaan sosiaalisen ja poliittisen luottamuksen osalta. Molempien osalta tulokseni osoittavat konfiguraalisen, metrisen ja skalaarisen invarianssitason pitävän. Edelleen tästä voidaan esittää johtopäätös, että sosiaalista ja poliittista luottamusta eri ajankohtien ja ikäryhmien välillä voidaan Suomen ESS-aineistossa luotettavasti vertailla sekä regressiomallien selittävinä että selitettävänä muuttujina ilman, että mittausvirhe tai mittarin rakenteellinen ero vääristää tuloksia.

Kolmen korreloivan faktorin mallin tulokset osoittavat konfiguraalisen, metrisen, skalaarisen ja tiukan invarianssin pitävän myös sisällytettäessä luottamuksen tunnettu yhteisvaihtelu

malleihin. Samalla tulos osoittaa, että institutionaalinen luottamus muodostaa rakenteellisesti ja mittausvirheiden osalta luotettavan erillisen (vaikkakin korreloivan) faktorin. Tulos vahvistaa, että institutionaalinen luottamus ei ole pelkkä poliittisen luottamuksen mittausartefakti, vaan erillinen mutta vahvasti korreloiva latentti ulottuvuus. Johtopäätöksenä voidaan todeta, että kaikkia kolmea ESS-aineistossa mitattavaa luottamuksen ulottuvuutta voidaan luotettavasti vertailla sekä regressiomallien selittävinä että selitettävinä muuttujina. Koska tiukka invarianssi pitää, residuaalijäännösten määrät ovat yhtenevät eri ajankohtien ja eri ikäryhmien välillä. Tämä tarkoittaa sitä, että mittaustarkkuutta voidaan pitää surveyaineistolle jopa poikkeuksellisen hyvänä.

Kolmen korreloivan faktorin invarianssitestauksien tuloksista havaitaan, että sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen pareittaiset kovarianssit ovat nousseet tarkasteluajanjaksolla. Tuloksella on selvä implikaatio empiirisen luottamustutkimuksen metodologisille valinnoille. Koska luottamuksen kolmen ulottuvuuden yhteisvaihtelu on paitsi voimakasta myös voimistunut viime vuosikymmenten aikana, voidaan yhteisvaihtelun huomiotta jättämistä pitää jopa metodologisesti kyseenalaisena valintana. Analyyseissä, jotka pyrkivät joko selittämään luottamusta tai käyttämään luottamusta muiden kiinnostuksen kohteena olevien ilmiöiden selittäjänä, tulisi ainakin tarkastella kaikkien luottamuksen lajien yhteys ja vaikutus. Tämän yhteisvaihtelun huomiotta jättäminen voi tuottaa virheellisiä tulkintoja analyyseissä havaittavista yhteyksistä. Pahimmillaan yhteisvaihtelun sivuuttaminen voi johtaa siihen, että mallinnetaan näennäisiä yhteyksiä, jotka ovat todellisuudessa seurausta luottamuksen ulottuvuuksien keskinäisestä riippuvuudesta.

Luottamuksen kolmen ulottuvuuden yhteisvaihtelun voimistuminen herättää myös jatkokysymyksiä. Tutkielmani teorialuvussa 2.2 esitetyn mukaisesti sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen keskinäisiä vaikutusmekanismeja ja mahdollisten kausaalisten yhteyksien suuntaa ei tunneta riittävän tarkasti. Tutkielmani tulokset korostavat näiden mekanismien lisätutkimuksen tarvetta, mutta ne eivät itsessään tuota lisävalaistusta yhteisvaihtelun mekanismeihin. Kognitiiviset haastattelut voisivat auttaa selvittämään, miten vastaajat käsitteellistävät eri luottamuksen ulottuvuudet ja missä määrin nämä käsitteellistämisen erot selittävät havaittua yhteisvaihtelua.

Monitasoisen eli hierarkkisen latenttirakenteen tulokset osoittavat konfiguraalisen, metrisen, skalaarisen ja tiukan invarianssin pitävän eri ikäryhmien välillä. Mallien konvergoitumishaasteiden vuoksi eri ajankohtien välistä invarianssivertailua ei suoritettu.

Tuloksiin on suhtauduttava varauksella. CFA-analyysissä tutkija määrittelee latenttikonstruktion rakenteen aprioristen teoreettisten oletusten pohjalta. Tutkielmani tulokset osoittavat matemaattisesti invarianssin pitävän. Yksinään tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että testattu malli on teoreettisesti koherentti ja tarkoituksenmukainen. Luvussa 2.3 osoitan, että ESS-aineistossa luottamuksen operationalisointi pohjautuu Uslanerin (2002) teoreettiseen malliin luottamuksesta. Monitasomalli edellyttää oletusta, että kaikki kolme luottamuksen ulottuvuutta heijastavat samaa yläkäsitettä, mikä ei ole linjassa Uslanerin teorian eikä empiirisen kirjallisuuden kanssa. Uslaner itse ei esitä sosiaalisen, institutionaalisen ja poliittisen luottamuksen olevan saman ilmiön kolme eri ilmentymää, eikä tällaista väitettä ole ainakaan laajasti esitetty tai hyväksytty luottamuskirjallisuudessa laajemminkaan. Monitasoinen latenttirakenne vaikuttaa lähinnä lisäävän malliin kompleksisuutta tuomatta erityisiä etuja soveltavaan empiiriseen tutkimukseen. Yhteisvaihtelua voidaan mallintaa tulosteni perusteella luotettavasti kolmen korreloivan faktorin rakenteena.

Empiirisessä tutkimuksessa tavanomaisin tapa mallintaa luottamusta on muodostaa sen mittaamisessa käytetyistä indikaattoreista yksinkertainen summamuuttuja, toisin sanoen määrittää esimerkiksi sosiaalinen luottamus sen mittaamiseen käytettyjen kolmen indikaattorin aritmeettisena keskiarvona. Tulosteni perusteella tätä voidaan pitää lähtökohtaisesti hyväksyttävänä menetelmällisenä ratkaisuna. Tulosteni perusteella CFA-malleista voidaan kuitenkin myös määrittää sovitteet kullekin luottamuksen ulottuvuudelle siten, että sovitteet vastaavat indikaattorien ja latentin luottamusfaktorin rakenteen (faktorilataukset) keskenään oikeissa suhteissa, ja lisäksi sovitteet sisältävät luottamuksen kolmen tyyppin yhteisvaihtelun. Menetelmällisesti ratkaisu voi tuottaa esimerkiksi tarkempia sovitteita ja ennusteita, mikä parantaa mittaustarkkuutta erityisesti silloin, kun indikaattorien faktorilataukset eivät ole keskenään samansuuruisia. Näiden menetelmällisten implikaatioiden merkityksen tarkempi arviointi edellyttää kuitenkin lisätutkimusta.

Tutkielmani sisältää useita tulosten yleistettävyyttä heikentäviä rajoitteita. Invarianssitestaus on suoritettu ainoastaan Suomen aineistossa eri ajankohtien ja ikäryhmien välillä.

Tutkimusasetelmani taustalla olleessa metodologisessa kritiikissä invarianssin puutteita on esitetty olevan esimerkiksi eri koulutustaso- ja etnisten ryhmien välillä (Robbins, 2024).

Tutkielmani tuloksista voidaan luotettavasti tehdä johtopäätöksiä ainoastaan invarianssin pitävyydestä Suomessa eri ajankohtina ja eri ikäryhmien välillä. Muiden vertailuryhmien kuten eri maiden, eri koulutustaso- tai eri etnisten ryhmien välisen invarianssin tai sen puutteiden tekeminen edellyttää jatkotarkasteluja. Erityisen kiinnostavaa olisi tarkastella,

missä määrin invarianssi pitää eri koulutus- ja sosioekonomisissa ryhmissä, koska nämä ryhmät eroavat luottamuksen tasoissa systemaattisesti.

Nyky-yhteiskunnassa luottamus on sosiaalisen järjestyksen ja eri ryhmien välisen yhteistyön perusta (ks. esim. Ervasti ym., 2019; Norris, 2022). Korkea luottamus hyödyttää niin yksilöitä, yhteisöjä kuin yhteiskuntaa ja toisaalta verrattain pienenkin väestöryhmän alhaisella luottamuksella voi olla laajoja yhteiskunnallisia seurauksia. Tutkielmani osaltaan vastaa luottamustutkimukseen kohdistuneeseen metodologiseen kritiikkiin. Samalla se korostaa järjestelmällisen invarianssitarkastelun tärkeyttä. Kyse ei ole ainoastaan metodologisesta kiinnostuksesta, vaan erityisesti luottamustutkimuksen luotettavuuden varmistamisesta.

Lähteet

- Algan, Y., Cahuc, P., & Sangnier, M. (2016). Trust and the Welfare State: The Twin Peaks Curve. *IDEAS Working Paper Series from RePEc*, 126(593), 861–883.
<https://doi.org/10.1111/ecoj.12278>
- Bjarnadóttir, S., Fairbrother, M., Ólafsdóttir, S., & Beckfield, J. (2025). When trusting the state is not enough: Broader institutional trust and public support for energy transition policies. *Environmental Sociology*, 11(1), 40–51.
<https://doi.org/10.1080/23251042.2024.2381152>
- Bjørnskov, C. (2009). Economic growth. Teoksessa G. T. Svendsen & G. L. H. Svendsen, *Handbook of social capital: The troika of sociology, political science and economics* (s. 337–353). Elgar.
- Bohnet, I., & Zeckhauser, R. (2004). Trust, risk and betrayal. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 55(4), 467–484. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.11.004>
- Brehm, J., & Rahn, W. (1997). Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science*, 41(3), 999–1023.
<https://doi.org/10.2307/2111684>
- Byrne, B. M., Shavelson, R. J., & Muthén, B. (1989). Testing for the Equivalence of Factor Covariance and Mean Structures: The Issue of Partial Measurement Invariance. *Psychological Bulletin*, 105(3), 456–466. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.105.3.456>
- Cheung, G. W., & Rensvold, R. B. (2002). Evaluating Goodness-of-Fit Indexes for Testing Measurement Invariance. *Structural Equation Modeling*, 9(2), 233–255.
https://doi.org/10.1207/S15328007SEM0902_5
- Delhey, J., & Newton, K. (2003). Who trusts?: The origins of social trust in seven societies. *European Societies*, 5(2), 93–137. <https://doi.org/10.1080/1461669032000072256>
- Durkheim, É. (1990). *Sosiaalisesta työnjaosta* (S. Randell, Käänt.). Gaudeamus.
- Ervasti, H., Kouvo, A., & Venetoklis, T. (2019). Social and Institutional Trust in Times of Crisis: Greece, 2002–2011. *Social Indicators Research*, 141(3), 1207–1231.
<https://doi.org/10.1007/s11205-018-1862-y>

- Foley, M. W., & Edwards, B. (1998). Beyond Tocqueville: Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective: Editors' Introduction. *American Behavioral Scientist*, 42(1), 5–20. <https://doi.org/10.1177/0002764298042001002>
- Graafland, J., & Lous, B. (2019). Income Inequality, Life Satisfaction Inequality and Trust: A Cross Country Panel Analysis. *Journal of happiness studies*, 20(6), 1717–1737. <https://doi.org/10.1007/s10902-018-0021-0>
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1–55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. <https://doi.org/10.1162/003355300555475>
- Kouvo, A. (2014). *Luottamuksen lähteet: Vertaileva tutkimus yleistynyttä luottamusta synnyttävistä mekanismeista*. Turun yliopisto.
- Krastev, S., Kraiden, O., Vang, Z. M., Juárez, F. P.-G., Solomonova, E., Goldenberg, M. J., Weinstock, D., Smith, M. J., Dervis, E., Pilat, D., & Gold, I. (2023). Institutional trust is a distinct construct related to vaccine hesitancy and refusal. *BMC Public Health*, 23(1), 2481–17. <https://doi.org/10.1186/s12889-023-17345-5>
- Kumlin, S., Stadelmann-Steffen, I., & Haugsgjerd, A. (2018). Trust and the Welfare State. Teoksessa *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.8>
- Luhmann, N. (1988). Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. Teoksessa D. Gambetta (Toim.), *Trust: Making and breaking cooperative relations* (s. 94–107). Blackwell.
- Mancini, V. O., Moroney, D. M., & Howieson, J. A. (2025). A general factor for trust?: Testing latent factor structures of trust across institutional and interpersonal contexts. *PloS One*, 20(10), e0335172-. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0335172>
- Misztal, B. A. (1996). *Trust in modern societies: The search for the bases of social order*. Polity Press.

- Nannestad, P. (2008). What Have We Learned About Generalized Trust, If Anything? *Annual Review of Political Science*, *11*(1), 413–436.
<https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.060606.135412>
- Nannestad, P., Svendsen, G. T., Dinesen, P. T., & Sønderskov, K. M. (2014). Do Institutions or Culture Determine the Level of Social Trust? The Natural Experiment of Migration from Non-western to Western Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *40*(4), 544–565. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.830499>
- Norris, P. (2022). *In Praise of Skepticism: Trust but Verify*. Oxford University Press.
- Putnam, R. D. (with Leonardi, R., & Nanetti, R. Y.). (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2020). *Bowling alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster. (Original work published 2000, Simon & Schuster)
- Putnick, D. L., & Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*, *41*, 71–90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- Robbins, B. G. (2024). An Empirical Comparison of Four Generalized Trust Scales: Test–Retest Reliability, Measurement Invariance, Predictive Validity, and Replicability. *Sociological Methods & Research*, *53*(2), 760–803.
<https://doi.org/10.1177/004912412111055765>
- Rosenberg, M. (1956). Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review*, *21*(6), 690–695. <https://doi.org/10.2307/2088419>
- Ruonavaara, H. (2008). Mekanismeilla selittäminen. *Sosiologia*, *45*(1).
<https://journal.fi/sosiologia/article/view/123792>
- Russell Hardin. (2002). Trust. Teoksessa *Trust and Trustworthiness*. Russell Sage Foundation.
- Skirbekk, G., & Gilje, N. (2001). *A History of Western Thought: From ancient Greece to the twentieth century* (1. p.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203870372>
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory* (1. p.). University Press.
- Tönnies, F. (with Harris, J., & Hollis, M.). (2001). *Community and civil society* (1st ed.). University Press.

- Törönen, I. (2025). *Nuorten sosiaalinen, institutionaalinen ja poliittinen luottamus Suomessa 2002–2023*.
- Uslaner, E. M. (2000). Producing and Consuming Trust. *Political Science Quarterly*, 115(4), 569–590. <https://doi.org/10.2307/2657610>
- Uslaner, E. M. (2002). *The moral foundations of trust*. University Press.
- Uslaner, E. M. (2003). Trust, Democracy and Governance: Can Government Policies Influence Generalized Trust? Teoksessa *GENERATING SOCIAL CAPITAL* (s. 191–209). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781403979544_10